

2014 ж. шілде, №3 (35)
Журнал 2005 ж. қантардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: Қостанай мемлекеттік педагогикалық институт

Бас редактор: Қ.М. Баймырзаев,
география ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактордың орынбасары: Е.А. Әбіл,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бережнова Е.В., педагогика ғылымдарының докторы, ММХҚИ, Ресей
Амирова Б.А., психология ғылымдарының докторы, Е.А. Букетов атын. ҚарМУ, Қазақстан
Елагина В.С., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ЧелМПУ, Ресей
Рудик Г.А., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Phd д-ы, «Шекарасыз заманауи білім беру» орталығының директоры, Монреаль қ., Канада
Катцнер Т., Батыс Вирджиния Университетінің профессоры, Phd докторы, АҚШ
Кайе Ж., философия ғылымдарының докторы, Виа Домисия Университетінің профессоры, Перпиньян қ., Франция
А. Күзембайұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Брагина Т.М., биология ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Важев В.В., химия ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Қуанышбаев С.Б., география ғылымдарының докторы, АМПИ
Сивохин И.П., педагогика ғылымдарының докторы, ҚМПИ
Ахметов Т.А., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Төлеген М.Ә., заң ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ

Нөмірдің жауапты редакторы:

Б.Ш. Баймұхамбетова, педагогика ғылымдарының кандидаты

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Федоров А.И., педагогика ғылымдарының кандидаты
Орал мемлекеттік дене шынықтыру университеті, Ресей
Утегенова Б.М., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Кудрицкая М.И., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Смаглий Т.И., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Қонысбаева Д.Т., биология ғылымдарының кандидаты, доценті, ҚМПИ
Брагин Е.А., биология ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Демисенов Б.Н., физика-математика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Наурызбаева Э.К., тарих ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Әлібек Т.К., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Огиенко Н.А., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Есіркепова К.К., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ

Тіркеу туралы куәлік №8786-Ж
Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен
19.11.2007 берілген.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:
110000, Қостанай қ., Таран к., 118
(редакциялық-баспа бөлімі)
Тел. (7142) 53-34-71

№3 (35), июль 2014 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский государственный педагогический институт*

Главный редактор: *К.М. Баймырзаев*,
доктор географических наук, профессор

Заместитель главного редактора: *Е.А. Абиль*,
доктор исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бережнова Е.В., доктор педагогических наук, МГИМО, Россия
Амирова Б.А., доктор психологических наук, КарГУ им. Е.А. Букетова, Казахстан
Елагина В.С., доктор педагогических наук, профессор, ЧелГПУ, Россия
Рудик Г.А., доктор педагогических наук, профессор, д-р Phd, директор Центра Современной педагогики «Обучение без границ», г. Монреаль, Канада
Катицнер Т., доктор Phd, профессор Университета Западной Вирджинии, США
Кайе Ж., доктор философских наук, профессор, Университет Виа Домисия, г. Перпиньян, Франция
А. Кузембайұлы, доктор исторических наук, профессор, КГПИ
Брагина Т.М., доктор биологических наук, профессор, КГПИ
Важев В.В., доктор химических наук, профессор, КГПИ
Куанышбаев С.Б., доктор географических наук, АГПИ
Сивохин И.П., доктор педагогических наук, КГПИ
Ахметов Т.А., кандидат педагогических наук, доцент, КГПИ
Төлеген М.Ә., кандидат юридических наук, доцент, КГПИ

Ответственный редактор номера:

Б.Ш. Баймухамбетова, кандидат педагогических наук

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Федоров А.И., кандидат педагогических наук, Урал. ГУ физической культуры, Россия
Утегенова Б.М., кандидат педагогических наук, доцент, КГПИ
Кудрицкая М.И., кандидат педагогических наук, КГПИ
Смаглий Т.И., кандидат педагогических наук, КГПИ
Конысбаева Д.Т., кандидат биологических наук, доцент, КГПИ
Брагин Е.А., кандидат биологических наук, КГПИ
Демисенов Б.Н., кандидат физико-математических наук, КГПИ
Наурызбаева Э.К., кандидат исторических наук, КГПИ
Алибек Т.К., кандидат исторических наук, доцент, КГПИ
Огиенко Н.А., кандидат педагогических наук, КГПИ
Есиркенова К.К., кандидат филологических наук, доцент, КГПИ

Свидетельство о регистрации № 8786-Ж
выдано Министерством культуры и информации Республики Казахстан
19 ноября 2007 года.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:

110000, г. Костанай, ул.Тарана, 118
(редакционно-издательский отдел)
Тел. (7142) 53-34-71

© Костанайский государственный
педагогический институт

УМД 321.01

**ӘЛ-ФАРАБИДІҢ САЯСИ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ МЕН ПЛАТОН, АРИСТОТЕЛЬ
КӨЗҚАРАСТАРЫНДАҒЫ ҰҚСАСТЫҚТАР МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР
(Әл-Фарабидің діни-саяси көзқарастары болды ма?)**

*Амантаева А.Б.,
философия ғылымдарының
кандидаты, аға оқытушысы, ҚМПИ,
Мұратбеков А.Ф.,
2 курс студенті, ҚМПИ
Қостанай қ., Қазақстан*

Аннотация

Саясаттану ғылыми пән ретінде қалыптасу мен даму тарихынан тұрады. Саяси ойлардың тарихын танымай қазіргі саяси процестерді зерттеуге мүмкін емес. Тарихи принципке қарай саяси ойдың белгілі бір өкілдерінің идеяларын қарастырдық (Платон, Аристотель, әл-Фараби). Олардың мемлекеттің құрылысы, басқару өнері, биліктің құдайшылық сипаты, қоғамдық тәртіп туралы және әлемдік тәртіптегі мемлекеттің ерекше алатын орны туралы идеялар. Бұл мақалада жеке меншік, әлеуметтік теңсіздік, басшылық жайында Платон мен Аристотельдің және әл-Фараби арасында идеялық айырмашылықтар мен ұқсастықтары көрсетілген. Барлық сұрақтарды қарастырылғаннан кейін қорытындылары анықталған.

Аннотация

Политология, как и всякая наука, имеет свою историю возникновения, становления и развития. Без изучения истории политической мысли невозможен анализ современных политических процессов и явлений. Следуя принципу историзма, рассмотрим идеи наиболее ярких представителей политической мысли – Платона, Аристотеля, аль-Фараби, их суждения об устройстве государства, искусстве правления. Существовавшие тогда представления об общественном порядке при некоторых особенностях и различиях исходили из тезиса о божественном характере власти и положения о том, что государство является составной частью мирового космического порядка. В данной статье представлен сравнительный анализ представлений Платона, Аристотеля, аль-Фараби, касающихся вопросов правления, социальной иерархии, частной собственности. После рассмотрения этих вопросов приведены соответствующие выводы.

Abstract

The political science, as well as any science, has the history of emergence, formation and development. Without studying of history of political thought the analysis of modern political processes and the phenomena is impossible. Following the principle of historicism, we will consider ideas of the brightest representatives of political thought, Platon, Aristotle, al-Farabi, their judgments about the state device, board art. Ideas existing then of a public order at some features and distinctions proceeded their thesis about divine character of the power and situation that the state is a component of a world space order. The comparative analysis of representations of Platon, Aristotle, al - Farabi concerning questions of board, social hierarchy, a private property is presented in this article. On consideration of these questions the corresponding conclusions are given.

Түйінді сөздер: мемлекет, билік, басқару, әлеуметтік теңсіздік, білім.

Ключевые слова: государство, власть, управление, социальное неравенство, учение.

Key words: state, power, management, social inequality, studies.

1. Кіріспе.

Қазақ халқының рухани мұрасы саяси ой-пікірлерге де бай екені мәлім. Оның ішінде ең шоқтығы биігі ислам фәлсафасының негізін салушылардың бірі – біздің қандас бабамыз ұлы ойшыл әл-Фараби ойлары.

Қазақтың бірінші фәлсафашысы, әлеуметтанушысы, математигі, физигі, астрономы, ботанигі, логика және тіл маманы, музыка зерттеушісі *Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан әл-Фараби* 870–950 жылдары өмір кешті.

Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінде орта ғасырлық араб философиясында саясат, мемлекет және билік пен құқық туралы ойлар жан-жақты талқыланды. Саясат, мемлекет және билік арасындағы айырмашылықтарға көңіл бөлмеген араб философтары бұл ұғымдарды синонимдер ретінде бағалап саясат пен саяси ілімнің басқа варианттарын (нұсқаларын) ұсынды. Саяси мәселелерді қарастыруда араб-мұсылман философиясы көп жағдайда ежелгі грек философиясына, әсіресе Платон, Аристотельдің көзқарастарына сүйенді. Саясат, олардың көпшілігі үшін өздері «қайырымды қала» деп ат қойған идеалды мемлекет істері туралы ғылым болып саналды. Мұндай қалалар ретінде олар бірге тұрған, мақсаттары бір, бір басшылыққа бағынған шағын қауымнан бастап Араб халифатына дейінгі адамдар қауымдастығын түсінді. Грек дәстүрлерін мұсылманның саяси өмірімен байланыстыру араб-мұсылман философиясының барлық тармағында өз белгісін қалдырды.

2. Талқылау.

Араб саяси философиясының атасы атанған әл-Фараби саяси теория қайырымды басқаруды сақтау мен оны ұйымдастырудың тәсілдерін, қала тұрғындарына қайырымдылық пен игіліктің қалай келетіндігін және бұл нәтижеге қандай жолмен жетуге болатындығын оқытып үйретеді деп атап көрсетті.

Әл-Фараби бабамыз ғылымның сан саласы бойынша 160-тан астам трактаттар жазып, артына мол мұра қалдырды. Саясаттануға байланысты «Қайырымды қала тұрғындары көзқарастары туралы», «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жолдары», «Саясат туралы» деген еңбектері бар.

Әл-Фараби саяси көзқарастарын «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекет билеушілерінің нақыл сөздері» және «Азаматтық саясат» трактатында кеңірек баяндайды.

«Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана қол жеткізуге болатынын, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді.

Араб-мұсылман философиясы көп жағдайда ежелгі грек философиясына, әсіресе, Платон, Аристотельдің көзқарастарына сүйенді.

Бұл философияға саясат «қайырымды қала» деп ат қойған идеалды мемлекет істері туралы ғылым болып саналады.

Ендеше, әл-Фараби тұжырымдары мен Платон, Аристотель ойларының үндестігі мен айырмашылықтарын саралап көрейік:

1) Билеушіге тән қасиеттер.

Әл-Фарабидің идеалды «қайырымды қаласының» басшысында алты түрлі мінсіз қасиет болуы шарт еді. Олар: даналық, асқан пайымдылық, сенімділік, ойлау қабілетінің жоғары болуы, соғыс өнерін жетік білуі, денсаулығының мықты болуы.

Ал Аристотель саяси биліктің басында адам емес, керісінше, заң тұруы керек деп есептеді. Себебі, әкім қаншалықты жақсы болғанымен сезімге, ашу-ызаға берілмей қоймайды, ал заң болса байсалдылығын, парасаттылығын жоймайды. Бұл көзқарасқа қарасақ, ғұлама адами қасиеттерді теріске шығарғандығын көреміз. Мемлекетті басқару үшін басшы заңға бағынуы тиіс.

2) Билеудің алқалық түрі.

Әл-Фараби: «жақсы қасиеттердің бәрін өз бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиеттер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мү-

шелері бірлесе отырып, әкімнің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады», – деп, билеудің алқалық түріне сипат береді әрі оны мақұлдап кетеді.

3) *Басқару түрі, мемлекет түрлері.*

Басқару түрін сипатына қарай әл-Фараби төмендегідей етіп екіге бөледі:

I. Нағыз бақытқа жеткізетін моральдық белгілер мен өмірдің әдістерімен орнатуға бағытталған; мұндай басқарудағы мемлекет *қайырымды мемлекет* және мұндай басқарудағы қала да, оның халқы да қайырымды болады.

II. Басқару бойынша білімі жағынан кенжелеу *қайырсыз мемлекет* болады; бұл мемлекеттің қала тұрғындары да қайырымсыз, мәдениетсіз, білімсіз болады.

Осы тұрғыдан алғанда, есімізге грек ғұламасы Аристотельдің мемлекетті «*дұрыс*» және «*дұрыс емес*» деп бөліп, оларға берген сипаттамасы түседі. Ол мемлекеттің дұрыс түріне монархияны, аристократияны және полицияны жатқызады. Ал тирания, олигархия мен демократияны мемлекеттің бұрыс түрі деп санады. Мемлекеттің дұрыс түрінде әкімдер халық, ел пайдасын ойлайды, билік қоғамға қызмет етеді. Ал бұрыс түрінде олар өз бастарының пайдасын ойлайтын көрінеді.

Платон болса, мемлекеттік құрылысты 5 түрге бөлді: *аристократия, тимократия, олигархия, демократия және тирания*. Бұлардың ішінде ең жақсысына аристократиялық мемлекетті жатқызады. Онда ақыл-естілік, парасаттылық билейді, оның принциптері – адамгершілік, абырой, ар-намыс деп санады.

4) *Мемлекет, мемлекеттің мүддесі.*

Әл-Фарабидің ой-пікірлерінде:

1. Әл-Фараби қоғамды мемлекеттен бөліп қарамайды. Қоғамның өзі адамның ағзасы сияқты «Қайырымды қала» дене мүшелерінің бәрі де тіршілік иесінің өмірін сақтау, оны анағұрлым толыққанды ету үшін бір-бірін толықтырып тұратын адамның сау тәні секілді көрінеді. Өйткені, *қоғам да оның толыққанды мүшелерінен тұрады және олар да бір-бірін қажетсінеді*.

Әрбір *отбасын қоғамның* кішкене бөлшегі ретінде қарастырған әл-Фараби оның өзінің жеке мақсаты болады, бірақ бұл мақсат қала белгілейтін ортақ мақсатқа қызмет етуі тиіс, яғни адамдар өзінің жеке мүдделерін қоғам мүдделеріне бағындыруы керек дегенді айтады.

2. Әл-Фараби мемлекет тұрғындарының басты мүддесі «*бақытқа жету*» деп тұжырымдайды. «Адам үйлесімді өмір сүру үшін бақыт қажет» – деді Фараби. Ол Платонның соңын ала бақыт неден тұрады, оның табиғаты қандай? деген сұрақ бойынша жауап іздеді. «Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» екендігін атап көрсетіп, бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады, ал ондай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. «Бақытқа жету» еңбегінде ол «бақыт дегеніміз игіліктердің ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жетілгені» деп атап көрсетеді және әр адамның оған толық құқығы бар дейді. Ал ондай құқыққа ие болуға қайырымды қала тұрғындарының ғана мүмкіндігі бар, сондықтан да қайырымды билеушілер билеген қала тұрғындары ғана бақытқа жете алатындығын айтады. Мұндай қалалардың басқа қалалардан басты айырмашылығы және негізгі белгісі жоғары тәртіп пен оның тұрғындарының мәдениеттілігі, сыпайыгершілігі және билеушілерінің қайырымдылығы, ақыл-парасаты. Сондықтан, әл-Фараби бұндай қалалардың өмір сүруі өзінің білгірлігі мен ұстамдылығына толық жауап бере алатын билеушіге тікелей байланысты деп тұжырымдайды.

Аристотельдің көзқарастарына назар аударсақ:

1. Аристотельдің ойынша, *мемлекет – қауымның* дамыған түрі, ал *қауым – отбасының* дамыған түрі. Мемлекетке адамдар белгілі бір *игілікке жету* үшін бірігеді.

2. Грек ойшылы, өз кезегінде, саясатты адам мен мемлекеттің жоғарғы игілігі, оның мақсаты – адамды, мемлекетті жақсы тұрмысқа, молшылыққа, бақытқа жеткізу деп білді. Ол саясаттың астарын кеңейтіп, оған этиканы да, экономиканы да енгізген болатын. Яғни, мем-

лекет пен оның халқының мүддесі *игілікке жету* болса, ол белгілі бір саясатты ұстанумен бірдей болғаны.

Платон пікірлерінде:

1. Адамдардың біреулері егіншілікпен, екіншілері тігіншілікпен, үшіншілері құрылысшылықпен, төртіншілері етікшілікпен және т.с.с. айналысады. Сөйтіп, олардың бәрі бірігіп қана қажеттіліктерін өтейді. Осы *бірігудің арқасында қоғам, мемлекет* пайда болады.

2. Платонның ойынша, адамдар *қажеттіліктерін жеке-дара өтей алмайды*. Олар өмір сүру үшін тамақ, киім өндірулері, үй салулары және т.т. жасаулары керек.

5) Қала тұрғындарының топтары.

1. Бұл жағынан келгенде әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы» трактатында қала тұрғындарын бес топқа бөледі. Оның пайымдауынша қайырымды қала тұрғындарын бес түрлі адамдар тобы құрайды. Олар:

а) ең құрметті адамдар (ақылдыларды, пайымдағыш адамдарды, маңызды істерде белдегіге ие болғандар);

ә) шешендер (діни қызметкерлер, ақындар, музыканттар, хатшылар, сол сияқты шығармашылық жұмыспен айналысатындар);

б) өлшеушілер (есепшілер, дәрігерлер, астрологтар, математиканы оқытушылар);

в) жауынгерлер;

г) байлар (қалада байлық табатындар, егіншілер, мал өсірушілер, саудагерлер, қолөнершілер).

2. Ал Платон: «мемлекет адамдарды алаламай, байына да, кедейіне де, азына да, көбіне де қарамай – бәріне бірдей әділ қызмет етуі керек», – дей отырып, адамдарды төмендегідей үш үлкен әлеуметтік топқа (сословиеге) бөледі:

а) әкімдер (табиғатынан шындықты, ақиқатты, игілік идеясын саралап, танып-білуге қабілетті, икемді фәлсафашылар);

ә) қорғаушылар (әкімдердің ой, ниеттерін іске асыратын мемлекетті қорғаушылар);

б) өндірушілер (егіншілер мен қолөнершілер).

б) Адамдардың әлеуметтік теңсіздігі жөнінде.

Әлеуметтік теңсіздік туралы айтқан әл-Фараби «адамдардың әуелден тоқымашы немесе хатшы болып тумайтыны сияқты қайырымдылық пен жаман әрекеттер де әуел бастан жаратылысынан дарымайды» олар адамдардың бір-біріне деген үстемдік құруға ұмтылысынан пайда болған деген ой түйеді.

«Әр топ өзіне тиісті қызметті атқаруы керек. Сонда ғана әділдік орнайды. Бір таптан екінші тапқа (әсіресе, төменгі таптан жоғарғы таптарға) өтуге болмайды. Қай сословиеге тусаң, соның өкілі боласың». Адамдарды осылай жіктей келе, Платон оларды тым бай немесе өте кедейлікке жібергісі келмеді. Себебі, мұндайда қоғамда ортақ мүдде **орнамайды. Сондықтан орта деңгейді ұнатты.**

7) Мемлекеттің қамқорлығы.

Әл-Фараби: «мемлекеттің пайда болуына тіршілік үшін күрес айтарлықтай ықпал етеді, сондықтан адамдарды бір-біріне көмектестіріп, барлық жұрттың жақсы тұрмысына қам жеп, қамқорлық жасаған мемлекет қана өз міндетін атқара алады» дейді.

Халықтың аз қамтамасыз етілген топтарын мемлекеттік қолдау туралы бұдан мың жылдан астам бұрын айтылған ғұлама идеясы бүгінгі күні де мемлекеттің ішкі саясатындағы басты міндеттердің бірінен саналады.

Платонның ілімінде отбасыларға көмек меншіктің қоғамдық түрі орнаған күнде жүзеге асырылатын іс болды. Себебі жеке меншігін мемлекетке өткізген әкімдер мен жауынгерлердің әйелдері мен балалары да ортақ болады. Оларды мемлекет өз қамқорлығына алуға тиіс.

«Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат» деп атап өтіп, адамның шын бақытқа қол жеткізуі тек осы дүниеде ғана мүмкін екендігіне назар аударған әл-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруі және қиындықтан қашпауы тиіс дейді. Оның айтуынша, адам өміріндегі «жақсы-

лық» пен «жамандық» құдайдан емес, адамдардың күнделікті белсенді әрекетіне ғана байланысты. Адамның табиғи қабілеті жақсы әдетті де, жаман әдетті де істеуге бірдей мүмкіндік береді, ал оны таңдау адамның ізгілікті мінез-құлқына келіп тіреледі. Сондықтан да адамның жақсы істерге үйір болуы оның мінез-құлықтық жетілуіне де тәуелді.

Бүкіл араб саяси философиясында саясатқа көзқарас оның адамгершілік мазмұнымен сипатталады. Осы жағынан алып қарағанда саясат «саяси адамгершілік философиясы» ретінде көрінеді. Сондықтан әл-Фараби саясаттың басты мақсаты адамдарды бақытқа жеткізу, игілікпен жеткізу деп санайды.

Адамдардың рухани жетілуінде де дін мен философияны салыстырған әл-Фараби, философия дәлелдеуді, дін сенуді қажет етеді, бірақ екеуі де адамдардың ақиқатқа жету жолына көмек бере алады дейді. Философия мен дінді, әсіресе этиканы жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қараған ол, адам баласын жаратылыстың ең құндылығы, сондықтан да адамдар арасындағы өзара құрмет пен мейірбандықты, сыйлас-тықты жоғары қояды.

Адамның шын бақытқа қол жеткізу тек осы дүниеде ғана мүмкін екендігіне назар аударған әл-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруі және қиындықтан қашпауы тиіс дейді. Оның айтуынша, адам өміріндегі «жақсылық» пен «жамандық» құдайдан емес, адамдардың күнделікті белсенді әрекетіне ғана байланысты. Адамның табиғи қабілеті жақсы әдетті де, жаман әдетті де істеуге бірдей мүмкіндік береді, ал оны таңдау адамның ізгілікті мінез-құлқына келіп тіреледі. Сондықтан да адамның жақсы істерге үйір болуы оның мінез-құлықтық жетілуіне де тәуелді.

3. Қорытынды.

Сонымен, әл-Фараби тек шындық мәнге ие ғылым ғана, теориялық философия ғана ел билеуші әкімдерді игі істерге жетелейді, сол арқылы, мемлекетті басқару ісін шыңына жеткізуге мүмкіндік беретінін алға тартады. Бұдан байқайтынымыз: Фараби діни көзқарастарға ашық қарсылық көрсетпегенімен, ол ғылым мен білімді діннен айтарлықтай жоғары қояды. Ғалымның ілімі негізінен діни идеологияның іргетасын шайқауға бағытталған. Ол халықтың моральдық және интеллектуалдық жағынан өркендеп өсуін қалайды, соған шақырады, онысымен адамның бақыты о дүниеде дегенді көздемеді, адам атаулының бәрі бұл дүниеде оқысын, үйренсін, еңбек етсін, жетілсін дегенді арман етті.

Бүкіл араб саяси философиясында саясатқа көзқарас оның адамгершілік мазмұнымен сипатталады. Осы жағынан алып қарағанда саясат «саяси адамгершілік философиясы» ретінде көрінеді. Сондықтан әл-Фараби саясаттың басты мақсаты адамдарды бақытқа жеткізу, игілікпен жеткізу деп санайды. Қайырымды қаланың орнығуында әл-Фараби мұсылман құқығының принциптерін талап етпейді, оны ақыл-парасаттың дамуы мен қайырымдылықтың нығайымен байланыстырады. Ол тұжырымдаған жағдайдың бәрінде мұндай қала билеушілері моральдық-этикалық қалыпқа сай болып келеді, олардың ешқайсысының исламға тікелей қатысы жоқ. Бірақ Араб халифаты заманында өмір сүрген әл-Фараби өзінің зерттеулерінің тақырыптық шеңберінде саясатты мұсылман құқығы доктринасымен, діни догматикасымен бір қатарға қояды. Дегенмен, грек философиясының ықпалын терең сезінген ол бұл бағытта түбірлі бетбұрыс жасамайды.

Әл-Фараби қаланы билеудің алқалық түрін де жоққа шығармайды. Биліктің бұл түрі туралы ол былай деп жазады: «Жақсы қасиеттердің бәрін өз бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиеттер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мүшелері бірлесе отырып, әкімнің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады».

Грек философиясын мұсылман құқығы, діні және құқықтық теориясымен байланыстырып, одан саясат туралы жалпы ілім жасауға талпыну бұл ілімнің діни-мұсылмандық сипатын білдірмейді. Әл-Фараби саясат туралы ілімді мұсылман құқығымен, догматикасымен салыстыру арқылы олардың құдайлық бастауы туралы ұқсастығын емес, бұл ілімдердің адам

іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы әртүрлі жақтарға тигізген әсерінің мәнін атап көрсетеді. Әл-Фарабидің саясат туралы айтқан құнды ойлары Араб шығысы мен Орта Азия елдерінде саяси-құқықтық ілімнің одан кейінгі дамуына өз ықпалын тигізе алды. Оның саяси-құқықтық идеялары орта ғасырлық және жаңа заман ойшылдарының еңбектерінде көрініс тапты.

Әдебиет тізімі

- Алтаев Ж. Әмбебап әл-Фараби // Ақиқат. – 1994 ж., желтоқсан. 74–78 б.
Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: «Рауан», 1995.
Жамбылов Д. Саясаттану. – Алматы: «Жеті жарғы», 2005.
Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Ана тілі», 1991.
Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы: «Дәуір», 2003.

УДК 81-26

POSSESSIVENESS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Данилова В.В.,
магистр педагогики и психологии,
старший преподаватель, КГПИ
Каримбаева А.А.,
студентка 4 курса, КГПИ,
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Мақала ағылшын тілінің тәуелдік септікте түрлену мәселелеріне арналған. Авторлар тәуелдік септіктің түрлеріне назар аударады. Олар тәуелдік септіктің аналитикалық және синтетикалық түрлерін көрсетеді. Зерттеудің практикалық маңызы ағылшын тіліндегі Elizabeth Gilbert «Eat, Pray, Love» атты заманауи туындыны тәуелдік септіктің аналитикалық және синтетикалық түрлерін салыстыру негізінде анықталған.

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме притяжательного падежа в английском языке. Авторы указывают типы притяжательного падежа и способы его выражения – аналитический и синтетический. Практическая значимость исследования состоит в сопоставительном анализе аналитического и синтетического видов притяжательности на основе современного английского произведения Elizabeth Gilbert «Eat, Pray, Love».

Abstract

The given article is devoted to the problem of possessive case in the English language. The authors identify the types of possessive case as well as the ways of its expression – analytical and synthetical. Practical value of the research consists in comparative analysis of analytical and synthetical types of possessiveness on the basis of modern English prose Elizabeth Gilbert “Eat, Pray, Love”.

Түйінді сөздер: тәуелдік септік, тәуелділік, аналитикалық түрі, синтетикалық түрі.

Ключевые слова: притяжательный падеж, притяжательность, аналитическая форма, синтетическая форма.

Key words: possessive case, possessiveness, analytical form, synthetical form.

1. Introduction.

Every language has a mechanism for expressing possession, within a noun phrase and within a clause. Some languages have a dedicated, possessive, construction. Others express possessive meanings through a more general, 'associative', noun phrase. The nature of the Possessor (Pr), of the Possessee (Pe), and of the Relationship between them (PRel) underlies the gamut of cross-linguistic variation. These are intertwined.

Just as every language has a way of expressing possession and similar relations, every society has a way of conceptualizing ownership, and concomitant relations of association and identification. The linguistic expression of possession and ownership often has overtones of power, and control.

In this regard the research of such important type of the relations as possessiveness, gains the special importance as, first, opens a wide range of opportunities of language in the characteristic of these relations; secondly, helps to understand interrelation subtleties in consciousness of the person of the possessive relations and their verbal representative; thirdly, promotes development of the effective instrument of harmonization of interaction between people – at least in aspect of verbalization and interpretation of the relations of possessiveness, satisfying both parties.

2. Materials and methods.

Research supposition consists in the following: examples of expression of possessiveness as *morpheme* - 's(synthetic) and by means of a *pretext of* (analytical) are not equivalent in all cases, sometimes the meaning of the expression with such replacements can be changed considerably.

The material of our research is the novel of modern English author: Elizabeth Gilbert "Eat, pray, love"

Research methods: theoretical - method of the component analysis, systematization, induction; practical - root analysis, qualitative and quantity analysis and functional analysis.

The possessive nominations possess ability to express various meanings, for example, "part, an element of the whole", "abilities", "the social relations", "action", "authorship" and many others. Thus for business communication within a legal framework the pragma-semantic sense plays an important role, in particular that sense of «property". It is formed by the common nouns of concrete subject semantics expressing object of the possessive relation and designating property, for example, by property, ownership, land, house, plant, company, automobile, jewelry, and concretized as "real estate" , "personal estate" and "the capital belonging to the subject" (Daniel Jettka, 2010).

The possessive relation in modern English is represented in language levels Morphological level is presented by **genitive case of a noun and a construction (N's+N)**.

To lexical level we refer verbs denoting possession, for example: to have, to possess, to own, to belong

Syntactic level is presented by construction with of (N of N) (the kindness of the Muellers), a construction with with (N with N) (a man with a small head), a construction: possessive pronoun + a noun (Pos. Pron. + N) (his dignity), construction: noun + noun (N+N) (law student) (Anttila, A., 2004).

In this work we consider 2 ways of expression of possessiveness- analytic and synthetic Synthetical –is formed within the frames of the basic element (word, group of words) by adding some element ('s/').

Analytic-with of-phrase

Here you can see the suggested classification on the basis of learned theory (Kobrina)

- Belonging.
- Denoting relations.
- Measure.
- Part of the whole.

They have following functions of denoting.

- Origin of material.

- Geographic location.
- Blood relations.
- Social relations.
- Quality.
- Object-subject relations.
- Authorship.
- Object relations.

3. Analysis.

The material of our analysis is the modern novel of Elizabeth Gilbert “Eat,pray,love”. This novel is full of interesting psychological characters and also we face with problems of our time.

The book consists of 108 chapters

22 chapters (35 pages) are taken for the analysis

66 examples of sentences are analysed

Let's consider examples on synthetic way

All it really means is that we meet a few evenings a week here in Rome to practice each other's languages.

Classification: **belonging**.

Function: **the attributive function**, as the language cannot be a property of a person, but characterize and specify him under national identity.

The replacement is **impossible**, as with morpheme-s it has some property of an attribute.

I mean we're pressed up against each other's bodies beneath this moonlight... and of course it would be a terrible mistake.

Classification: **belonging**.

Function: **of ownership under “subject-object” criterion**, a person owns his body (viewed as part of the whole).

The replacement is **possible, but not desirable**.

My mother's family were Swedish immigrant farmers,

Classification: **relation**.

Function: **blood relations, denoting family system**.

The replacement is **possible**.

I heard my ex-husband's voice speaking disdainfully in my ear: So this is what you gave up everything for?

Classification: **part of a whole**.

Function: **objective relations**

The replacement is **possible**.

Another long night's sleep ahead of me, with nobody and nothing in my bed except a pile of Italian phrasebooks and dictionaries.

Classification: **measure**.

Function: **the specifying of an object quality** (long night's sleep).

The replacement is **impossible**, as with morpheme-s it has some property of an attribute.

Examples with of phrase-analytic way

In the flickering, candlelit shadows of the Roman cafe, it was impossible to tell whose hands were caress.

Classification: **belonging**.

Function: ownership is expressed in **objective relations**, as the shadow belongs to cafe. Also we may say about **origin**.

The replacement is **possible, but not justified and equal**.

This part of my story is not a happy one, I know.

Classification: **part of a whole**

Function: **expression of a part of a whole** at the subject relations level.

The replacement is **possible, but not justified**

We had more fun waiting in line together at the Department of Motor Vehicles than most couples have on their honey-moons.

Classification: **relations**.

Function: **Expression of objective relations**

The replacement is **possible**, but not used in such situations.

And she's a really responsible, practical woman – a mother of five from Australia.

Classification: **relations**.

Function: **blood relationship**.

The replacement is **impossible** as we lose the meaning.

My guilt at having left him forbade me from thinking I should be allowed to keep even a dime of the money I'd made in the last decade.

Classification: **measure**.

Function: **Subject-object relations**.

The replacement is **impossible**

4. Results.

We came to the following results

We analysed 66 sentences and within them found 43 examples on analytic way and 30 examples on synthetic.

According to the classification there are 31 examples of relations, 21 of belonging, 19 examples denoting part of the whole and 2 of measure.

Distribution under function origin or material-1 example, geographic location-1, blood relations-4, social relations-5, quality-13, subjective relations-5, attributive 6, objective relations-21.

The possibility to replace morpheme-s with of-phrase

Equal replacement is possible	11
Equal replacement is impossible	9
Replacement is possible, but would lead to the shifting of meaning (not equal)	9

The possibility to replace of-phrase with morpheme-s

Equal replacement is possible	14
Equal replacement is impossible	20
Replacement is possible, but not desirable	7

5. Discussions.

Examples of possessiveness expression with *morpheme-s* are more stable and not often could be equivalently replaced with *of-phrase*. The examples with *of-phrase* have more opportunities in number (but not also always) to be replaced with *morpheme* – 's. Sometimes the replacements are possible, but would lead to meaning shifting and "awkward-to-sound" effect. So, our hypothesis, that analytical and synthetic means of possessiveness expression cannot be always equally replaced, has been proved.

We defined, that possessive noun phrases can usually describe:

(A) ownership (of property);

(B) whole-part relations, including body parts and plant parts;

(C) kinship relations, covering (C1) blood or consanguineal relations, such as 'mother' or 'father' and (C2) affinal relations, such as 'spouse'.

6. Conclusion.

Possessive constructions vary depending on the meanings of the Possessor, the Possessee and the Possessive relationship. In the majority a Possessor tends to be animate, or human. A content interrogative often refers just to an animate Possessor. The Possessor is often expressed with a personal pronoun or a proper name (Dixon R., 1991).

The English possessive *-s* clearly began life as an affix, and was still a genitive case morpheme in Old English, existing alongside a variety of genitive case allomorphs distributed according to declensional class. Gradually, the *-s* morpheme spread at the expense of other morphemes (Bittner M., 1996).

After finishing our research, we came to the following conclusions.

The terms, 'possession' is somewhat ambiguous. The term "possession" is more or less equivalent to "ownership". In traditional grammatical usage "possession" and "possessive" are construed much more broadly. The linguistic expression of 'possession' within a noun phrase can be viewed as one of the realizations of a broader concept of association or relationship between two nouns or there may be one or more dedicated possessive noun phrase types which cover the core meanings associated with Possessive relationship.

As for functional specifics of the objects, involved in possessive relations most adequately is revealed from the positions of functional lingua - synergetics.

Lingua – synergetics studies language (speech) as not- limited difficult nonlinear self-organizing pragmatic system. In other words, it develops the theory of systemacity of the language and the speech in dynamic aspect. Systemacity is a basic property of the language and the speech thanks to which, even at all variety of speech constructions, implementation of speech communication and mutual understanding between people are possible.

Creation of possessive sense depends not only on semantics of the units expressing subject and object of the possessive relation, but also on discourse system as a whole, and also extralinguistic factors (for example, background knowledge of participants of communication). Interpretation of possessive sense is interesting to that for its formation some cure both one, and different language levels can be used. Semantic types of possession, as we have shown are as follows: Inalienable possession, Alienable possession, Noun-noun compounding.

As for modification, it is a change undergone by a word when used in a construction under influence of another dependent, included in a phrase. We presented the basic semantic characterization of adnominal dependents, excluding quantifiers and determiners: Modification-By-Noun, Attributive modification, Relational adjectives.

Having analyzed the examples from the novel «Eat, Pray, Love» we obtained the following results:

As for the quantitative rate of the analytical and synthetic ways of possession expression, we see, that analytic ways of possession expression – *of-phrase* in our collection of the examples prevail. They are more popular, as they have more flexible structure and could be added not only to a word, but a phrase, word combination, composite words and sentences and besides, could be used doubly in one sentence in succession. As for the '*s*' – it is used with more, then one word very rare, as a rule it is added to a single word.

As for the classification of the character of such possessive expressions, they have been distributed under following criteria:

- Relations.
- Belonging.
- Part of a whole.
- Measure.

The majority of the examples belong to the group of "relation". Within a sentence, as a structure, when expressing possessiveness the main word and subordinate one enter into different interconnections, that are presented by social, blood, subjective and objective relations. So this group is more wide. At the same time, other groups are more limited by only one feature (belonging or ownership, part of a whole, measure).

As for the functions of the possessive phrase – objective and subjective functions are the most frequent, as the components of the possession model usually treat each other as a subject and an object and it depends which of them goes the first.

Also in our analyses we touched the question of a possibility to replace the analytical way by synthetical or vice versa, according to our hypothesis. Examples of possessiveness expression with morpheme-s are more stable and not often could be equivalently replaced with of-phrase. The examples with *of-phrase* have more opportunities in number (but not also always) to be replaced with morpheme –s. Sometimes the replacements are possible, but would lead to meaning shifting and “awkward-to-sound” effect. So, our hypothesis, that analytical and synthetical means of possessiveness expression cannot be always equally replaced, has been proved.

Perspective of the work. The work could be continued as the attention could be paid not only to the possibility of transferring/non-transferring of the possessiveness, but also to other features of such structures and as a variant to compare the methods of possession constructing in different languages, so called “a cross linguistic analyses”.

References

- Anttila, A. & Fong, V., 2004. Variation, ambiguity, and noun classes in English. InLingua, Vol. 114.
Bittner, Maria and Ken Hale. 1996. The structural determination of case and agreement. Linguistic Inquiry 27.
Daniel Jettka. Variation in English possessives, University of Dublin, Hilary Term, 2010.
Dixon, Robert M. W. 1991. A New Approach to English Grammar, on Semantic Principles. Oxford: The Clarendon Press.

УДК 82:81–26

АҚЫН ЖҰМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВ ПОЭЗИЯСЫ ТІЛІНДЕГІ ТЕҢЕУДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Есіркепова К.Қ.,
филология ғылымдарының
кандидаты, доцент, ҚМПИ
Қанапина С.Ғ.,
филология ғылымдарының
кандидаты, доцент, ҚМПИ
Урустемова Ф.Д.,
3 курс студенті, ҚМПИ
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Ғылыми мақала поэтикалық мәтін тіліндегі теңеудің қолданыс ерекшелігін анықтайды. Мақалада ақын Жұмекен Нәжімеденовтің өлендеріндегі теңеу қолданысы анықталады. Теңеудің зерттелу жайына да шолу жасалған.

Аннотация

В статье рассматриваются стилистические особенности сравнения в поэзии Ж. Нәжімеденова, а также раскрываются особенности значения слов-сравнений и виды сравнений в казахском языке.

Abstract

In article stilitichesk features of comparison in Zh.Nazhmedinov's poetry are considered. Also features of value of slovar-comparisons and types of comparisons in the Kazakh language reveal.

Түйінді сөздер: ой, қара, ақ, теңеу, ақын тілі, стильдік қызмет.

Ключевые слова: мысль, языковые особенности, стиль поэта, образность.

Key words: thought, language features, style of the poet, figurativeness.

1. Кіріспе.

Тұңғыш тереңдігімен тартып әкететін Жұмекен Нәжімеденов жырлары қазақ поэзиясының бір кәусары. Өйткені ол сөздің сөлін сыға, мүмкіндігін, сарқа пайдаланған ақын. Поэзия биігінде өзіне лайық ер шыңы бар мол дарын иесіне деген халық құрметі ешқашан бәсең тартпақ емес.

Асқақ тұлғалы Жұмекен Нәжімеденов қазақ әдебиетінде өзіндік қомақты орны бар, поэзияға жаңаша өрнектер мен айшықтар енгізген, өлең логикасына өзінше қараған, қазақ поэзиясының мазмұнына да, пішініне де жаңалықты батпандап енгізген, өз шығармашылығымен қазақ әдебиетін бір сатыға көтерген ақын.

2. Талқылау.

Белгілі бір халықтың көркем әдебиеті басқа халықтардың әдебиетінен, ең алдымен, өзінің образдар жүйесімен, сөз бейнелеу тәсілдерімен ерекшеленеді. Әдебиеттегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері – ұлттық характердің ең басты көрсеткіштері. Бұларсыз ешбір ұлт әдебиеті өмір сүре алмайды. Көркем әдебиет үшін, әсіресе, ұлттық тілдің маңызы зор.

Түрдің өзінің көріну тәсілдері, жүзеге асу жолдары, өмір сүру заңдылықтары болады. Сол түрдің көріну тәсілдерінің бірі – теңеу категориясы. Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдерінің ішіндегі ең бастысы, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да бастауын осы теңеуден алады (Қоңыров Т., 1978., 3 б.).

Әдеби тілге үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, сол арқылы әдеби шығарманың мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралдарының бірі- *теңеу* (орысша **сравнения**). *Мұнда суреткер заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей- ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттейді.* Сонда бұлар туралы оқырман түсінігі айқындалу үстіне тереңдейді де, өнер туындысының эстетикалық әсері күшейе түседі.

Теңеуді шығу тегінен бастап стилистикалық қызметіне дейін зерттеу жүргізген орыс ғалымдары А.Г. Рубайло, А.Н. Веселовский, Б.В. Томашевский т.б. еңбектерінің ғылыми маңыздылығы зор.

Қазақ тіл білімінде теңеу жан – жақты зерттелген. Қазақ тіл білімінің тұңғыш зерттеушісі А. Байтұрсынов «Теңеу заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей – ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттейді» деп көрсетеді.

М. Серғалиев «теңеудің стильдік қызметі әр алуан, бір ыңғайда, негізінен аз сөзге көп мағына сыйғызуды мақсат етсе, тағы бір жағдайда автордың астарлап сөйлеуіне мүмкіндік береді. Сол астарлап сөйлеудің өзі жинақылықтың арқасында болып отырады» деп, теңеудің көркем әдебиет тілінде алатын орнын айқындайды.

Қазақ тіл білімінде теңеуге толық талдау жасаған ғалым – Т. Қоңыров. «Қазақ теңеулері» атты ғылыми монографиясында теңеудің бүкіл лингвистикалық болмысын: жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын, түрлерін жан – жақты қарастыра отырып, теңеуге мынадай анықтама береді: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды – экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» (Қоңыров Т., 1978, 8 б.).

Қазақ теңеулерінің грамматикалық табиғаты жөнінде пікірлер (зерттеулер) жоқтың қасы. Дегенмен, кейбір оқулықтар мен монографиялық зерттеулерде белгілі бір ақын – жазушының шығармаларындағы теңеулер және олардың жасалу тәсілі жөнінде айтқан бірлі – жарым пікірлер жоқ емес.

Ғалым Қ. Жұмалиевтің пікірі бойынша, қазақ теңеулерінің жасалуының үш түрлі тәсілі бар: бірінші, -дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін жұрнақтары арқылы, екінші, -ша, -ше жұрнағының көмегімен, үшінші – секілді, сияқты, тәрізді сөздері. Қ.Жұмалиевтің бұл пікірі дұрыс болғанымен, теңеудің жасалу тәсілдерін түгел қамти алмайды. Қол-

да бар қыруар материалды сұрыптай келгенде, қазақ тіліндегі теңеулердің жасалуының төмендегідей жолдары бар екені анықталды:

1. **-дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін** жұрнақтарының көмегімен;
2. **-ша, -ше** жұрнағының көмегімен.
3. **Шығыс септігі жалғауының (-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен)** көмегімен.
4. **Секілді, сияқты, тәрізді, іспетті** сөздерінің көмегімен.
5. **Бейне** сөзінің көмегімен.
6. **Тең** сөзінің көмегімен.
7. **Ұқсас** сөзінің көмегімен.
8. **Параллелизм тәсілі** көмегімен
9. Аралас тәсілдің (**бейне және -дай, -дей; бейне және секілді**) көмегімен.

Қосалқы тәсілдер көмегімен (Қоңыров Т., 1978, 10–11 б.).

Теңеудің синтаксистік құрылымы:

1. Жалаң теңеулер.
2. Күрделі теңеулер.
3. Толымды теңеулер.
4. Толымсыз теңеулер.
5. Бірыңғай теңеулер.
6. Болымсыз теңеулер.

Жалаң теңеулер – тек теңеу құрушы мүшелердің қосындысынан ғана тұрып, белгілі бір заттың, яки құбылыстың жалаң суретін жасайды. Мұнда күрделі ой жоқ, соған орай бұл теңеуде күрделі образ да болмайды.

Күрделі теңеулер – өзінің құрылысы жағынан күрделі, жалаң теңеуге қарама – қарсы құбылыс. Мұнда не образ (көбінесе образ), не зат немесе екеуі де өздеріне бүтіндей күрделі ұғымды негіз етіп алады да, соның нәтижесінде күрделі ойға негізделген, шытырман суретке құрылған, эмоциялық – экспрессивтік әсері күшті теңеулік образдар жасалады.

Бірыңғай теңеулер – бір сөйлемнің, бір күрделі ойдың құрамында бірнеше теңеулердің қатар келіп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқаруы.

Толымды теңеулер – теңеулік конструкцияның үш элементі (зат, образ, белгі) түгелдей болуы қажет. Бұл ұғымды алғаш енгізген Б.В. Томашевский.

Толымсыз теңеулер – толымды теңеулерге қарама – қарсы құбылыс. Мұның атынан да көрініп тұрғандай, толымсыз теңеуде бір мүше айтылмайды.

Болымсыз теңеу – бір затты екінші затқа теңегенде болымсыз ғана мағына шығарады (Қоңыров Т., 1978, 22–35 б.).

Мысалы:

1. Күн көзімен жалт етті де, құшты кеп,

Алатаудай кәрі шалды әлгі қыз. («Баурай бұлтты жаңа кешті баяулап», 9 б.).

Алатау – басын мұнар шалған, төбесінен ақ қар кетпеген, қысы-жазы ақ қар құрсауында қалып, аппақ болып мен мұндалайды. Алатаудың басын ақ қар басса, кәрі шалдың басын ақ шалады. Ақын кәрі шалды Алатауға теңеу арқылы, ол қарттың ұлылығын, даналығын ашып көрсетеді

2. **Сырындай мына даланың** ашылып келем, ашылып келем. («Шомылып мөлдір өзенге, 5 б.).

Дала – меңіреу әлем. Бар әлемге жар сала айқайласаң да жауап қатпайды. Сондықтан да меңіреу дала тіршілігінің сыры бірден ашыла салмайды. Ақынның ішкі әлемі де осы дала тәрізді. Бар қызығын шаша салмай, ішкі жан сыры меңіреу дала тәрізді біртіндеп ашылуда.

3. **Жас өмір гүлдей көктеді,**

Бұлбұлдай сайрап үш өлең. («Сол бір кеш тілге келгенде», 20 б.).

Көктеген гүлдің сән-салтанаты көз тартып, жұпар исі мұрын жарады. Адамның жастық кезеңі де дәл сол гүлдей...Жас өмірдің көңілді кездері, қызығы мол.

4. Саусағымнандағы өшпесе сияның

Күн нұрындай қуатта бар қиялым. («Менің үйім», 35 б.).

Бұл жерде ақын ақындық өнерден күш-қуаталатындығын, өмірлік серігі де осы өлең екенін аңғартады. Дүниедегі бар тіршілік атаулы күн нұрысыз өмір сүре алмайтындай, ақын да отты өлеңін өмірінің мәніне балайды.

5. **Ақша бұлттай** үлпілдейді тамағы,

аузын ашса-отырасың ән күтіп. («Күлімдеудің жоқ секілді керегі», 42 б.).

Ақша бұлт тарақ мақта тәрізді. Үлпілдек, адамды қиял әлеміне жетелейді. Ақша бұлттар жұп-жұмсақ көрінеді көзге... Ақын әнші тамағын ақша бұлтқа балайды. Әнші аузынан шығатын ән де дәл сол ақша бұлттай ақ, жұмсақ.

6. Ақтарыла қап кейде қақырап кеп, сындық кейде **шөлмектей** шатынап кеп. («Жақсы десе-жылыныпжүрек жібіп», 52 б.).

Ақын өмірінде кез болған қиыншылықтардан өту кезінде әр жағдайға тап болдық, әр түрлі күйге түстік деп айтады. Шөлмек шытынап тарс сынатын болса, ақын өмірінің бір сәтінде осы шөлмектей шытынап, тарс сынды. Үміті ақталмады, көңілі қалды.

7. **Ай сықылды** бірақиқат, біршындық.

Батып кетіп, батып кетіп шығып жүр. («Саған айтпай кімге айтам мұңымды», 56 б.).

Ақиқатты жалғаннан айыру, ақиқаттың ақиқаттығын дәлелдеу қашан да қиын. Бір кезде ақиқат өтірік құрсауында қалса, енді бірде қалқып шығып жүр. Ай туады да батады. Шындық та дәл солай... Шындық бірде ақиқат, бірде жалған.

8. Сендерсіндер шағынарым үлкенім,

Момыш жалын, **жалынындай білтенің**. («Кітапханада», 73 б.).

Білте – ол шамның орта тұсында орналасып, жарық беріп тұрады. Ақын жастарды білтеге балап, үміт күтеді. Жарық шашатын сендер барда болашақтың нұрлы боларына сенемін деп айтады.

9. **Тоқымдай** ғана көлеңкем.

Төсінде жатсын, қарайын.

Тоқымдай ғана теңеуін ақын кішірейту мағынасында қолданған. – ғана шектік мағынадағы шылауы қолданылған. Тоқым – шағын ат абзелі. Ол ер тоқымға қарағанда көлемі кіші. Кішкене көлеңкем төсінде жатсын деп айтады.

10. Таба алмай жүрген талайдан.

Тарыдай ғана тамшым бар... («Даңқтың, даудың, дақырттың», 78 б.).

Тары көлемі кішкентай дәнек. Жерге түсірсе, қайтып тауып алу өте қиын. Ақынның талайдан іздеп жүрген тамшысы да осы тары секілді. Кішкентай дәнек болса да, ақынға қымбат.

11. Шындық деген **көк аспандай** тым биік.

Мұхит сынды әрі терең тұңғыық. («Біз өзіміз», 82 б.).

Шындыққа жеткендер де бар, жетпей жалған сөздің құрсауында қалғандар қаншама... Аспан тым биікте болғандай, шындыққа жету жолы да дәл сондай алыс... қол жетпейтіндей қашық...жолы қиын.

12. Ақ бұлт құсап жел біресе сонда әлгі,

Жүрек аунап, **жауар бұлттай** толғанды. («Ақ түс», 91 б.).

Күн жауарда қара бұлт үйіріліп, жердің астан-кестені шығатындай, беймаза сәтте жүрек толғанысы да дәл сондай. Ала сұрып, дүрсілдей соғып, адамның ішкі әлемі түсініксіз күй кешеді.

13. Мағына бар әрбасқа.

Кемпірқосақ секілді сан құбылған, әрбасқан. («Махаббат пен қаратас», 103 б.).

Кемпірқосақ алыстан қарасаң, сан түрлі түсі анық аңғарылмай көз алдайды. Ақ болып көрінген түсі көк, ал көк деп ойлағанымыз қызыл болуы әбден мүмкін. Сөз мағынасы да дәл сол кемпірқосақ тәрізді. Орынды жұмсасан, орынды ұғынбасан опық жейсің.

14. Мәз болсам да қиялдағы елеске.

Жас баладай көкке қарап қуанып. («Мәз болсам да қиялдағы елеске», 24 б.).

Сәби көңілі пәк, еш дақсыз болады. Не болса соған сеніп, жамандық атаулыдан бейхабар, алаңсыз тіршілік кешеді. Қиялдағы елеске алданған ақын көңілі де жас сәбидей кіршіксіз.

15. Ал, егерде кеудем толы күл болса, сол **күлдей** ғып өшіріңдер мені де. (29 б.).

Күл – ол сөнген оттың бықсып қалған қалдығы болғандықтан, ол қайта жануға қауқарсыз. Тек керексіз зат күйінде тозаңға айналады. Сондықтан ақын кеудемді жансыз дүниеге баласандар, мені де өмірден қол үздіріңдер дейді.

16. Сол **моншақтай** мөлдіреп.

Сол **тамшыдай** дір қағып

Мен қараймын елжіреп,

Сен қарайсын ұрланып. («Көк балауса егілер», 10 б.).

17. Ірмелесің төбемде.

Керуендей жүгі ауған. («Ұшқыр болсаң қара бұлт» 12 бет)

18. **Бала гүлдей құлшынайын,**

Құлшынайын, біршығайын. («Тау баурайында», 13 б.).

19. Келгенде мезгіл тағы алдай.

Сарандық берген тағамдай. («Бұйығып өтпек күндерге», 25 б.).

20. **Найзағай секілді от өрген.**

Денемді шарлайды қызылқан. («Жүрек», 28 б.).

21. **Екі бүйірім- егіз қынап секілді,**

Төрт жүзі бар екі қанжар мендегі. («Екі бүйірім- егіз қынап секілді», 33 б.).

22. Зал ортайып барады-**тесік қазан секілді.**

Жыр ортайып барады-**несіп-тағам секілді.** («Зал ортайып барады», 45 б.).

23. Тәтті сөзден- ақыл, ой ауырады,

Тәтті жеген сәбидің **тісіндей** боп. («Тым ащы айтсам кейіме», 49 б.).

24. Жігіт атын тұтқанмен көрпе қылып, асы біткен **аяқтай** төңкеріліп,
қызартыпты бет жүзді **баяудай** ғып,

нені мықтап жасырсақ сол көрініп. («Жақсы десе- жылынып жүрек жібіп», 52 б.).

25. Жарылсын ол бір тамшы **жастай ыршып,**

Сүйтіп бәрін өзімнен бастайыншы! («Төкші, төкші, домбырақоңырүнді», 64 б.).

3. Қорытынды.

Жасөспірімдердің өмірге көзқарастарын қалыптастыруға, адамгершілік, патриоттық сезімін күшейтуге жол ашатын Жұмекен сынды ақын-жазушылардың өлмес, өшпес туындыларын әр жас оқырманның жүрегіне жеткізу кітапханашылардың абыройлы міндеті, бүгінгі күннің басты талабы. Қазақ ақыны Әбділда Тәжібаевтың сөзімен өрнектер болсақ, «Жұмекен поэзиясы-біздің ұлттық мақтанышымыз, біздің енді ашылар алтын сандықтарымыздың бірі. Ешкімге ұқсамайтын ақынның әрбір шумағы тың қазыналар. Мен поэзияны жақсы түсінетін талантты жас сыншыларды осы алтын сандықтағы асыл байлықтарды ашуға шақырамын».

Әдебиет тізімі

Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «TST- company», 2006.

Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1978. – 192 б.

Нәжімеденов Ж. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010. – 288 б.

УДК 82:81–26

АҚЫН МҰХТАР ШАХАНОВТЫҢ ПОЭЗИЯСЫ ТІЛІНДЕГІ АЙШЫҚТАУ ТҮРЛЕРІ

Есіркепова К.Қ.,
филология ғылымдарының
кандидаты, доцент, ҚМПИ
Қанапина С.Ғ.,
филология ғылымдарының
кандидаты, доцент, ҚМПИ
Болысова С.Б.,
3 курс студенті, ҚМПИ
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Ғылыми мақала ақын М.Шаханов поэзиясы тіліндегі айшықтау түрлерінің стильдік қызметін анықтауға арналған. Мақалада ақын тіліндегі эпитет, метонимия, кейіптеу тәсілдерінің қолданыс ерекшелігі қарастырылады.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности эпитетов, метонимии, олицетворения в поэзии М. Шаханова. Также раскрываются стилистические особенности, образность, мотивация их использования.

Abstract

In article features of epithets, embodiments in M. Shakhonov's poetry are considered. Also stylistic features, figurativeness, motivation of their use reveal.

Түйінді сөздер: ұлт, рух, отан, қазақ, дала.

Ключевые слова: нация, дух, Родина, казах, степь.

Key words: nation, spirit, Homeland, Kazakh, steppe.

1. Кіріспе.

Әр оқырманның әдеби дүниеден іздейтін өз жоғы бар. Соны тапқанда ғана оның рухани шөл қатасы тарқап, мейірі қанғандай болады. Мысалы, туған ел, ару атамекен, бабалар рухы, ақ шарият, өз махаббат, сағым көмкерген самиян дала – Мұхтар Шахановтың Талайдан бері таусыла жырлап келе жатқан жеңсік тақырыптары. Алғыр ақын кең байтақ қазақ даласының өткенін жырласын мейлі, біртұтас ұлт, біртұтас мемлекет болған халық пен өлкенің қай бұрышындағы оқиғаны да ешбір алаламай бірдей толғанып, бірдей тебіреніп, тұтас жырлады.

Ақын белгілі бір ғасырдың белгілі бір оқиғаларын тек ұлттық шеңберде ғана қарамай, оны ел мен жер, жер мен көк, адам мен қоғам, заман мен тарих мыйдай араласып кеткен жалпы әлемдік болмыстық кеңістікте бейнелейді. Әлемдік болмысты шашыратпай ұстап тұрған құпия заңдылықтарға шүкшияды.

2. Талқылау.

Айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Эпитет – адамның, заттың, құбылыстың бір белгісін: сырын, сипатын, қасиетін атап көрсететін сөз, бірақ осы қызметте келетін жай анықтауыш сөзден эпитеттің айырмасы бар. Жай анықтауыш заттың, құбылыстың, адамның өзіне тән қалыпты сынын (белгісін, қасиетін, түрін, түсін т.б.) білдірсе, эпитет өзі атайтын белгіні бейнелеп көрсетеді.

Қазақ тіліндегі тұрақты эпитеттің тілдік табиғатын арнайы қарастырған Г.Ө. Мұхаметқалиеваның кандидаттық диссертациясында эпитетке былайша анықтама беріледі. «Эпи-

тет дегеніміз – екі немесе одан да көп компоненттен тұратын, өзара қабыса байланысқан, көркем бейнелі, образды сөз тіркесі».

Демек, эпитет – адамның не заттың, не табиғат құбылыстарының өзгеше белгілерін көрсету, олардың бейнесін оқушылардың көз алдына елестету, ой – қиялына әсер ету үшін қолданылатын көркем сөз образы.

Академик М. Балақаев өз еңбегінде: «Суреткердің өз – өзіне тән тіл шеберлігін сөздің көркемдік қасиетін талдағанда сөз бен образ арасындағы осы бір стильдік нәзіктікті яғни жеке сөздердің қолданылуындағы ерекшеліктердің бәрі жиналып келіп тұтас контекстік мән алатындығы, ойды бейнелі, нақты, шынайы көрсету үшін эпитетсіз елестету мүмкін емес» – деп өте ұтымды тұжырым жасаған.

Қазақ тіліндегі эпитеттер басқа тілдегі сияқты негізінен зат есімнен, сын есімнен, есімше, көсемше етістіктері арқылы жасалады.

Эпитет туралы А. Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде: «Бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсіретін етіп айтқымыз келгенде ол нәрсенің атына айқын көрсететіндей сөз қосып айтамыз, сондықтан айқындаудың өзге түрі көркейту деп айтылады» – деп эпитетке анықтама берді. Көркейту дегеніміз – эпитет термині ретінде алынған.

Эпитет жайында айтылып жүрген теориялық пайымдауларда әлі күнге дейін бірізділік жоқ сияқты. Мысалы, Л.И. Тимофеев: «Кең мағынада қандай болса да бір ұғымды анықтап, айқындап, сипаттап және тағы басқа тұратын әрбір сөз эпитет болады. Бізде осы уақытқа дейін эпитет – көркем анықтауыш, реңді, бейнелі және тағы сол сияқты, ал жай анықтауыш сөз болғанда мұндай көркемдік болмайды деген есеппен, эпитет деген ұғымды (көркем анықтауыш) анықтауыш сөз деген ұғымнан бөліп қарауға жиі ұмтылу бар...бұл бөлу бұрын ескертілгендей, поэтикалық тілді ерекше, бейнелі деп қарау талабына байланысты. Біздіңше бұл дұрыс емес», – дейді.

Кез келген сөз жеке тұрып та не болмаса алдынан, артынан анықтайтын сөздермен келіп те бейне жасай береді. Олай болса, эпитет – бейнені айқындап, көріктеп тұратын көріктеу құралы. Р. Сыздықова: «Эпитет – адамның, заттың, құбылыстың, бір белгісін, сырын, сипатын, қасиетін атап көрсететін сөз, бірақ осы қызметте келетін жай анықтауыш сөзден эпитеттің айырмасы бар. Жай анықтауыш заттың, құбылыстың, адамның өзіне тән қалыпты сынын (белгісін, қасиетін, түрін, түсін т.б.) білдірсе, эпитет өзі атайтын белгіні бейнелеп көрсетеді, өйткені бұл белгі сол заттың, адамның, құбылыстың, табиғи қалыпты белгісі емес», – дейді.

1. Танысты олар. Сол таныстық сыйластыққа ұласты.

Апта өтпей-ақ қос кеудеден **қимас сезім** гүл ашты («Жанерке», 25 б.).

Қимас сезім – екі адамның ұштасып жатқан сезімдерінің бірінен-бірі алшақтағанда оянатын сезімінің ерекше сәті.

2. Сәбилік шақ!

Сүттей аппақ кезең бұл («Достық өлкесінің заңы», 27 б.).

Сүттей аппақ кезең – сүт – ең киелі тағам, ал ақ түсі - адалдықтың, пәктіктің белгісі, яғни ақын бұл жолдарда, сәбилік шақты – періштелік кезеңге балайды.

3. Дала жатыр **қызыл қанға** боялып,

Егер бүкпей баяндасам шындықты

Рухы – өр,

Тәні – бекем,

Бұл бір **қайсар халық** екен

Тірліктен де артық қойған бірлікті («Шыңғыс хан қателігі немесе жеңілген жеңімпаз хақындағы Отырар дастаны», 121 б.).

Бұл өлең жолдарында, қызыл қан – Отырар даласындағы соғыстан кейінгі жердің беті қызыл қанға малынып жатқандығы көрсетіледі, ал қайсар халық деп, Отырар халқының тірлігінен бірлігі мықты халық екендігі баяндалған.

4. Қырын келген ол ма, әлде ғасыр ма.

Уыз шақта,

Жиырма тоғыз жасында

Шоқан солай екінші өмір бастады.

Ең айдарлы жұлдызынан айырылды

Аңқау қазақ аспаны («Құлыптас кепиеті немесе кері тебу заңы», 52 б.).

Бұл өлең жолдарында ақын, аңқау қазақ деп, халықтың төмендігін емес, Шоқандай асыл тұқымынан айырылып қалған ел мағынасында айтқан.

5. Міне, қызық, ылғи бойын зорайтқан соң күліп алдан,

Пайымсыз жұрт орташаны биік қойған ұлылардан («Ұлылар мен орташалар», 96 б.).

Бұл өлеңде, пайымсыз жұрт деп, ұлы тұлғаларды шетке ысырып тастап, төмендерді жоғары қоятын, заманды қолдан өзгертетін адамдар хақында айтылған.

6. Адамдарды **малдық сана** жетекке алған шағында

Және олардың қалуы үшін өз міндеті сабында,

Тәңір ойын жолбарыстың көзі арқылы қабылда... («Гималай жолбарыстары немесе малдық сана туралы мұң», 96 б.).

Малдық сана деп, ақын, адамдардың санасызданып, өз билігі қалуы үшін әртүрлі әрекетке баратындығын баян еткен.

7. Тұс-тұсынан **мақтау сөздер** құлағанмен көшкін боп,

Әлі күнге жағымпазын жазалаған ешкім жоқ («Бесінші еркек», 93 б.).

Бұл өлеңде ақын, қазіргі таңда жоғарыда отырған адамдарға мақтау сөздер не жағымпаздық көп атылса да, бұл әрекеттің жазалаусыз қалатынын айтады.

8. **Ұсақ құсты** көргенде төзе алмайтын

Сұңқар деген – тіршілікке нағыз іңкәр дарындар («Барселона әуежайындағы сұңқарлар», 64 б.).

Ұсақ құс – бұл өлеңде, дарынсыз адамдар, сұңқар – дарынды жандар ретінде алынып, салыстырмалы түрде қарастырылған.

9. Қиялына атар таңнан таң-тамаша күй еніп,

Кең далаға көз тастайды терезеге сүйеніп («Жанерке», 26 б.).

Кең дала – шеті мен шегі жоқ, қиырсыз жер беті бейнеленген.

10. Мұныңды ұғар жан табудан не бар екен қымбатты,

Көк теңізді кешіп барып, алауланып күн батты («Ла Валетта маңындағы түн немесе қасиет мұнарасы», 32 б.).

Көк теңіз – тұнық, мөлдір су және оны асып өткен күнді бейнеленген.

Ауыстыру мағынасында қолданылатын поэтик тілдің бірі – **метонимия**. Метафора екі нәрсенің арасында тек ұқсастығы ғана болып ауыстырылса, метонимия екі нәрсенің арасында белгілі бір байланысы болады да, сондықтан, біріншісінің орнына екінші нәрсені алмастырып айтады. Мұнда екі нәрсені бір-біріне баламайды да, теңемейді де, тек бірінің орнына екіншісін қолданады. Метонимияның жасалу жолдары жалпыға бірдей, сондықтан, қазақ тілінде былай жасалады деп айрықша тоқтауды керек етпейді.

Екі нәрсенің алмастырылып, бірінің орнына екіншісі айтылып, бірі арқылы екіншісін ұқтырудың түрі көп. «Мен екі аяқ ас іштім» – (асының орнына ыдысын); алмастырып айтулары – бәрі де метонимия. Өмірдегі іс-әрекет, не әртүрлі бір-бірімен байланысты өмір құбылыстары қанша көп болса, алмастырылып айтылатын нәрселер де сонша көп болуы мүмкін. Демек, оларды байланыстарының түріне қарап жіктеу мүмкін емес. Метонимия – әдемі, әсерлі, көркем сөйлеудің тағы бір ұтымды құралы. Кез келген суреткер халықтың бай тілін керегінше пайдаланып өз қажетіне жаратады. Тілдегі дайын, бар үлгілерге сүйене отырып, соларға ұқсас құрылымдар жасайды да, ең қажеттілерін талғап, тандап, сұрыптап алады. Суреткер метонимияны қолданудағы басты мақсат – ол ойды бейнелі де көркем, әсерлі де тартымды, эмоционалды – экспрессивті бояуын қанық етіп жеткізеді.

Қазақ ғалымдары А. Байтұрсынов, Қ. Жұмалиев, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, Ғ. Мұсабаев, К. Аханов, А. Ысқақов, Ә. Қасенов, З. Қабдолов, Т. Қоңыров, Р. Барлыбаев, Б. Хасанов, Л. Нұржекеева және тағы басқалары метонимия мәселесіне арнайы, екінші өзінің зерттеу объектісінің қатысына қарай тоқталып, оның жеке ғылыми – лингвистикалық объект есебінде танылуына өз үлестерін қосты. Қазақ тіл білімінде метонимияға берілген анықтамалар бірізді емес. Ең алғаш рет қазақ халқының ірі ғалым – лингвисті, әдебиет зерттеушісі, түрколог А. Байтұрсынов метонимияның әдеби шығармалар үшін айрықша мәні бар екендігін атап көрсете келіп, былай түсіндіреді: «Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту, ондай ауысу алмастыру деп аталады». І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың анықтауынша, бір сөздің орнына екінші бір сөздің ауыс қолданылуынан шығатын іргелес ұғым метонимия деп аталады». Академик З. Қабдоловтың тілімен айтсақ: «метонимия өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану». Ал, Қ. Жұмалиев былай деп анықтама береді: «Не құбылыстың бір жағы, не аттары алынып, өз мағынасында емес, екінші мағынада араларындағы жақындығымен бірінің орнына екіншісі алмастырылып қолданылса және сол құбылысты түгел көрсете алса метонимия дейді». Жалпы, метонимия тілімізге, жаңа сөз қоспайды, бұрыннан бар, қолданыста жүрген сөзге жаңа мағына беріп, оның мағыналық аясын кеңейтеді», – деп зерттеуші – ғалым К.Қ. Есіркепова 1960–1980 жылдардағы әйел – ақындар поэзиясының тілі (Ф. Оңғарсынова, М. Айтқожина, А. Бақтыгереева, К. Ахметова шығармалары негізінде)» атты монографиялық еңбегінде метонимия құбылысына тоқталып өтеді.

Метонимиялар мынадай іргелестік, шектестіктер негізінде тууы мүмкін:

1. Қимыл, әрекет пен оның нәтижесінің шектестігі. Мысалы, бояу, егеу, сайлау, жайлау сияқты сөздер әрі қимыл атаулары, әрі зат атаулары болып екіжақты қызмет атқарады. Бұлар алдымен іс – әрекет атауы болып қолданылған да, кейін соның нәтижесі ретінде заттық сипат алған.

2. Зат пен оның ішкі мазмұнының шектестігі.

3. Материал мен одан жасалған заттың шектестігі.

4. Жалқы есімдердің оларға қатысты қимыл-әрекет атауларымен байланыстылығы. Қазақ тілінде кейбір кісі аттары мен жер-су атаулары есімге айналып, белгілі сөздердің контекстік синонимі ретінде жұмсалады.

5. Сапалық сын есімдер мен олардың заттанған мағыналарының байланыстылығы. Мұны түсті білдіретін қызыл, ақ, көк, қара сияқты сапалық сын есімдердің заттанған мағыналарымен шектестігінен айқын көреміз.

6. Автор мен оның шығармасының, болмаса шығарма аты мен оның ішкі мазмұнының байланыстылығы.

7. Іргелес заттық ұғымдардың шектестігі.

8. Жалқы есімдердің бір – бірімен шектестігі.

З. Қабдолов «Сөз өнері» атты еңбегінде былай деп анықтама береді: «Алмастыру, яки метонимия – өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану».

«Метонимия» термині алғаш рет б. з. д. 384–322 ж. аралығында, яғни б. з. д. IV ғасырда айтылады. Лингвистер метонимияны екі бағытта қарастырған. Бірінші бағыттағылар метонимияны троптар жүйесіне жатқызып, оның семантикалық және стилистикалық ерекшеліктерін ғана қарастырады. Екінші бағыттағылар сөз мағыналарының тарихи өзгеруіне байланысты пайда болған деп, метонимияны және метонимиялық қолданыстарды көп мағыналыққа (полисемияға) негіздеп қарастырады.

Қазақ тіл білімінде метонимияға берілген анықтамалар бірізді емес. Мәселен, **І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың** анықтауынша, «Бір сөздің орнына екінші бір сөздің ауыс қолданылуынан шығатын іргелес ұғым метонимия деп аталады». Академик З. Қабдоловтың тілімен айтсақ, метонимия «өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланыс-

ты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану». Ал Қ. Жұмалиев былай деп анықтама береді: «Не құбылыстың бір жағы, не аттары алынып, өз мағынасында емес, екінші мағынада араларындағы жақындығымен бірінің орнына екіншісі алмастырылып қолданылса және сол құбылысты түгел көрсете алса, метонимия дейді». «Метонимия дегеніміз – белгілі бір заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән – мағынасының реалды байланыстылығына қарай алмастыру амалы» дейді.

Қазақ халқының ірі ғалым – лингвисті, әдебиет зерттеушісі, дарынды ақын, аудармашы А. Байтұрсынов та метонимияның әдеби шығармалар үшін айрықша мәні бар екендігін атап көрсете келіп, былай түсіндіреді: «Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту төмендегі түрі болса, ондай ауысу, алмастыру (яғни метонимия) деп аталады».

Мұхтар Шахановтың «Эверестке шығу» өлеңдер жинағындағы метонимиялардың қолданысы:

1. Бірақ,бірақ талайлардың бақыты алыс сорынан,
Бұл кез келген **бөріктің** келе бермес қолынан («Әйелдер», 16 б.).
Өлең жолдарында, бөрікті – ер адам мағынасын білдіріп тұр.

2. Бөлме толы жақтырмаған **көздерге**

Пысқырып та қарамай

Оғы болмай атуға,

Қарттар жағы наразы тіл қатуда: («Мен қыз үшін ұялдым», 54 б.).

Бұл өлең жолында, көздер – көптеген адамдар деген мағынада қолданылған.

3. **Көздер** барда қадалатын тамсана

Шын сұлулық қалмақ емес назарсыз («Тарысы бар аймақтың», 56 б.).

Бұл өлең жолында, көздер – көптеген адамдар деген мағынада қолданылған.

4. Сорласа жұрт рухсыздан сорлайды.

Қырандардан биік қойсақ **торғайды**,

Отанды кім **торғайлардан** қорғайды?

Рухсыздың, қайырсыздың баюы,

Бәлкім, ертең ұлтымығы зор қайғы («Жаңа қазақтар немесе рухани байлықсыз да мемлекет құруға болады деп ойлайтын жас бизнесменге хат», 47 б.).

Ақын қазіргі заманғы рухсыздық мәселесін қозғайды, биік тұлғалардың тасада қалып қоятындығын, ал рухсыз жандардың жоғары тұратын заман болғандығын ашына баяндайды.

Кейіптеу табиғат құбылыстарына жан бітіріп суреттеу үшін қолданылса, екіншіден кейіптеуді метафора арқылы тереңдету ойдың поэтикалығын арттырады. А. Байтұрсынов: «Жансыз нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріп тұрпаттау» десе, Қ. Жұмалиев: «Жаратылыстың жансыз нәрселерін жанды нәрселердей етіп, жандылардың істейтін амалдарын істеткізіп суреттеу» деген

Мұхтар Шахановтың «Эверестке шығу» өлеңдер жинағындағы кейіптеулердің қолданысы:

1. **Күле қарап төбеден ай қабақ құз**,

Көп сырластық, көп жырды қайталаппыз («Жароков көшесіндегі кездесу», 59 б.).

Құз – таудың биік шыңы, тік жартас. Ақын, ойға берілгенде, жаны құлазығанда, жанына жақын сырласы болатын таудың шыңын жан бітіре бейнелейді.

2. **Қара сақал қара бұлт қасын керіп**,

Қара нөсер құды-ай бір шелектеп кеп («Жароков көшесіндегі кездесу», 59 б.).

Ақын өлеңде, бұлтты қара сақалды, қасын керген ашулы, қатыгез адам секілді етіп бейнелеген.

3. Сол қателік Сіздің жерден тапқан екен жалғасын,

Ызалы уақыт төбеңізден көтеріп тұр балғасын («Құрметсіз, шыншыл тұлғалар немесе Түрік қағанатының құлауы», 85 б.).

Қателік жасағанда адам оны байқамайды. Тек, қателігі алдына мәселе болып оралғанда ғана түсінеді. Бірақ, ол кезде бәрі кеш, артта қалған уақытты кері қайтара алмайды. Ақын уақытты сол себепті ызалы етіп көрсетеді.

4. «Бақыт деген немене бұл, немене екен, немене,
Көрсет маған, құшақтайын, көтерейін төбеме»
Деп едім мен, дәл сол сәтте ойы, бойы сымбатты

Әбден қажып шашы ағарған ШЫНДЫҚ келіп тіл қатты: («Бақыт геометриясы», 87 б.).

Ақын, шындық толық орнай алмаған заманды, шындықты іздеп шаршаған адам бейнесін ашық көрсеткен. Өлеңде, ақын өзінің бейнесін шындық арқылы ашқан сияқты.

5. Қан төгуді аңсапты құшырлана:

Ішке теуіп анамды өлтіріпті
Алдын кесіп өткені үшін ғана.
Кеудесіне игілік мақсат тұнып,

Бұлақ ағып жатыпты сақ-сақ күлді («Жаңғырық немесе Ақсақ Темір қалай басталды», 135 б.).

Өлең жолдарында, хан бейнесі және оның қайырымсыздығы, қатігездігі бейнеленген. Алдын кесіп өткені үшін ғана жүкті әйелді өлтірген ханға ағып жатқан бұлақта қосылғандай сақ-сақ күлді деп жан бітіреді.

6. Төменде таудың өзені жатты гүрілдеп,

Жапырақ біткен дірілдеп

Ай тұрды жүзі күлімдеп,

Менің де жаным нұрланып («Танакөз», 149 б.).

Қызға ессіз ғашық жігіттің қызды түн жамылғанда тағатсыздана күтуі, жапырақ біткен қосылып, айдың жүзі күлімдеп, күш беріп тұрғандай көрсетілген.

7. Сан орманның тамашасын тауысқан,

Ән шырқады ала қанат сауысқан.

Жапалақ та ән шырқады толғана,

Кезек әзер жеткен кезде қарғаға,

Мандайына алақанын жастана,

8. Осы сәтте Бұлбұл әнге басты бір,

Қарт тоғайдың елестетіп жастығын («Сенім патшалығы», 228 б.).

Тыңдаушылар қалғып кетті, масқара («Сенім патшалығы», 228 б.).

Ақын, бұл өлең арқылы айтқысы келгені, құстардың барлығын жарыстыра ән салдырып, адамдардың бақталастығы секілді көрсеткен. Өлеңнің түйіні, жұртты қанша аузына қаратам деп талпынғанмен, түбінде халық өз таңдауын дұрыс жасайды.

3. Қорытынды.

Қорыта келе, Мұхтар Шаханов ақындық мұратын ұлт мүддесі үшін тынымсыз күреспен тығыз байланыстырған қаламгердің өр екпінді поэзиясын күрескер рухты өміршең жырлары деп бағалаймыз.

Әдебиет тізімі

Ескараева А.Д. 3. Шүкіровтің поэзиялық шығармаларындағы метафоралық қолданыстар: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Астана, 2002. – 30 б.

Есіркепова К.Қ. 1960–1980 жылдардағы әйел – ақындар поэзиясының тілі (Ф. Оңғарсынова, М. Айтқожина, А. Бақтыгереева, К. Ахметова шығармалары негізінде). – Қостанай: ТОО «Центрум», 2010. – 153 б.).

Құлиев Ж. Жыр мұхитының жүрдек кемесі // «Ана тілі»: газеті №10. Наурыздың 13-і, 2003 ж.

Қабдолов З. Сөз өнерію – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 350 б.

Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік - Словарь» баспасы, 2006. – 264 б.

Қанапина С.Ғ. Қазақ тіліндегі мақал мәтелдердің танымдық бейнелілігі (Мұстафин Ғ., Мұқанов С. шығармалары негізінде). – Қостанай: ТОО «Центрум», 2010. – 180 б.).

Нұржекеева Л. Метонимияның лингвистикалық табиғаты. – Алматы, 2004. – 78 б.

УДК 81-139

ТИПОЛОГИЯ ВЫРАЖЕНИЯ СПЕКТРОВ ЦВЕТА В АНГЛИЙСКОМ, ФРАНЦУЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Оспанова А.С.,
профессор, доцент
кафедры иностранных языков, КГПИ
Сатмагамбетова Р.С.,
студентка 4 курса, КГПИ,
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Мақала әр түстің спектрінің типологиялық зерттеуіне ағылшын, француз және орыс тілдерде арналды. Түстің белгісі категоризациялауының мәселесінің қағидалы қисыны ұсынылып, әлемнің әр түстің суреті, символикасы үш тілде қаралды. Мақалада ұқсас және ашақтық қорытындысы әр түстің белгісі салыстырылды, әр түстің семантикалық талдауы көркем әдебиеттің мәтінінің материалында алқындырылды.

Аннотация

Статья посвящена типологическому исследованию цветового спектра в английском, французском и русском языках. Предлагается теоретическое обоснование проблемы категоризации цветообозначения, рассмотрена цветовая картина мира, символика цвета в трех языках. В статье проведен анализ сходств и расхождений в обозначении цветовых оттенков в сравниваемых языках, сделан семантический анализ цветообозначений на материале текстов художественной литературы.

Abstract

The article is devoted typological study of the color spectrum in the English, French and Russian languages. The theoretical justification of problem of categorization of color signs, considered color picture of the world, the symbolism of colors in three languages. The article analyzes the similarities and differences in naming colors in the compared languages, semantic analysis is done on the material of color signs in fiction texts.

Түйінді сөздері: түстің белгісі, түстің категоризациялау, символика, әлемнің әр түстің суреті, семантикалық талдау.

Ключевые слова: цветообозначение, категоризация цвета, символика, цветовая картина мира, семантический анализ.

Key words: color terms, color categorization, symbols, color picture of the world, semantic analysis.

1. Введение.

Цвет имеет огромное значение в жизни современного человека. Зачастую от него напрямую зависят настроение, эмоции и даже физическое самочувствие людей. Понятно, почему столь популярны исследования в области цвета у психологов. Однако, рассматривая те или иные аспекты, специалисты зачастую игнорируют глубинный, исторический и культурный опыт человека, которому свойственно постоянное стремление называть предметы и явления, которые его окружают. Цветовая картина мира не является исключением. Поэтому у лингвистов цветонаименование – одна из самых популярных лексических групп. Языковеды, типологи и этимологи исследовали десятки языков и пришли к выводу, что существует ряд универсальных черт в системе цветообозначения. Кроме того, различные отношения к

тому или иному оттенку отражаются в образных выражениях, идиомах и поговорках, существующих в языке.

Именно эти факты и обосновывают выбор темы данной статьи, ее актуальность и значение для лексикологии в частности и для филологической науки в целом. Работа вносит определенный вклад в плане изучения способов выражения цветовых оттенков в русском, английском и французском языках, содержащих в своей семантике элемент цветообозначения, что и определяет ее теоретическую значимость. Практическая значимость состоит в возможности применения результатов исследования в курсе лексикологии, при создании спецкурсов и учебных пособий, а также при практическом изучении лексики по теме «Цветообозначение».

Целью данной статьи являются исследование единиц, содержащих в своей семантике элемент цветообозначения, анализ способов выражения цветовых оттенков в русском, английском и французском языках и разработка методических материалов по теме.

2. Материалы и методы.

В ходе исследования были изучены материалы различных зарубежных и отечественных лингвистов, в том числе и научные статьи, диссертации ученых. Были использованы лингвистические приемы и методы исследования:

- метод сравнительно-сопоставительного анализа;
- социолингвистический метод корреляций языковых явлений французского, английского и русского языков;
- дескриптивный метод;
- инхронно-диахронный подход;
- трансформационный метод;
- метод сплошной выборки
- семный анализ.

3. Результаты и обсуждение.

Языковая картина мира, представляющая собой совокупность представлений об окружающем мире, о ценностях, нормах, менталитете собственной культуры и культуре других народов, отличается своеобразием в каждой культуре. По мнению Ю.Д. Апресяна, «каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации (концептуализации) мира. Выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка...» (Апресян Ю.Д., 1974, 367 с.).

В формировании картины мира язык не выступает в качестве самостоятельной креативной силы и не создает своей собственной картины мира. Язык является лишь формой выражения концептуального мира человека. В этой связи язык выступает формой овладения, познания мира. В языке отражается и закрепляется многообразие творческой деятельности человека. Результатом такой познавательной деятельности является картина мира. По этому поводу Г.В. Колшанский писал: «Когда говорят, что каждый язык каким-либо образом, но, тем не менее, своеобразно представляет мир в значениях своих единиц (лексика), в особой образности (фразеология), в особой конструкции понятийных категорий (грамматика), то, как правило, это утверждение объясняется тем положением, что языковое значение отдельных форм значительно отличается друг от друга по конкретным языкам, что и должно якобы служить основанием для утверждения о различной категоризации мира, другими словами, о создании отдельными языками различных картин мира» (Колшанский Г.В., 1990, 108 с.)

Картина мира лежит в основе индивидуального и общественного процесса. Культурно-национальную картину мира создают номинативные единицы, отражающие быт и нравы, обычаи и поведение людей. К таким единицам относятся мифологемы, образно-метафоричные слова, фразеологические единицы, символы и т.д. Через метафоры, сравнения, символы определяется универсальность и специфичность любой национальной картины мира. Современная наука представляет проблему отражения объективного мира человеком и его взаимо-

действия с ним в виде соотношения двух миров: концептуальной картины мира и языковой картины мира. Языковая картина мира выражает концептуальную картину мира средствами языка, т.е. вербализует ее. Языковая картина мира определяется, по существу, как совокупность «слов, формативов и средств связи между предложениями, а также синтаксические конструкции» (Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., 1988, 216 с.).

Цветовая картина мира является неотъемлемой частью концептуальной картины мира, она существует в психике рядового носителя языка. Восприятие цвета у человека сформировалось в результате образа жизни и взаимодействия с окружающей средой на протяжении длительного периода исторического развития. Каждый народ, накапливая исторический опыт, начинает смотреть на мир под собственным углом зрения. Следовательно, каждый народ имеет свой образ мышления, свою языковую картину мира. Способность различать цвета составляет существенную часть возможностей зрительного восприятия человеком окружающего мира. Оценки, нормы, установки человека в значительной степени связаны с цветом.

Интерес лингвистики к категории цвета обусловлен рядом причин: во-первых, экстралингвистические позиции цвета, существующие в природе, отражаются и в языковой системе, во-вторых, цветообозначения представляют собой сравнительно компактную и легко выделяемую лексическую группу, в которой отражается объективное разнообразие цветовой гаммы ((Арнольд И.А., 1990, с. 301).

Одной из проблем цветовой картины мира является проблема возможной категоризации цвета. Оказывается, традиционное выделение семи цветов спектра не единственный способ категоризации цвета. В науке возникали и другие подходы для решения этой проблемы. Так, Томас Янг разделил цветовой спектр на три основных цвета: красный, желтый, синий. Гельмгольц включил в спектр четыре цвета: красный, зеленый, синий, фиолетовый (Гак, 2000, с. 54–58).

Следующей важнейшей проблемой, непосредственно связанной с первой, является проблема универсального восприятия цвета в цветовой картине мира и, соответственно, дальнейшего обозначения универсальных его участков как фрагментов лингвоцветовой картины мира. В решении этих проблем выделяются два основных направления: гипотеза лингвистической относительности Сепира-Уорфа и теория Берлина и Кея об универсальном характере эволюции цветоименований.

В изучении отношений между языком и культурой особое место занимает исследование важнейших принципов символизации. Символы, являясь продуктом человеческого сознания, сопровождают его с самого рождения. Вся символическая деятельность человека связана со знаковой природой языка. Природа символа волновала многих ученых: лингвистов, философов, психологов, литературоведов, фольклористов, культурологов, археологов, историков и представителей других областей знаний (Воевода Е.В., 2012, с. 113–123).

Символ – это своего рода «банк данных», который включает в себя широкий спектр значений, начиная от имплицитных и кончая семантическими заместителями. Несмотря на то, что всякий символ есть образ, символ имеет более высокий семиотический статус, чем образ, это связано с тем, что символ чаще интерпретируется в контексте культуры (Арутюнова Н.Д., 1999, 896 с.).

Основными цветами, раньше всех появившимися в человеческой культуре, считаются белый, черный и красный. Первые два – свет и тьма, третий – огонь. Позже в Европе основными стали считаться красный – желтый – синий, затем красный – зеленый – синий. Однако первые фундаментальные исследования по теории света появились только в XVII в. – в Англии. Основы современной теории цвета заложили английские учёные Роберт Гук (*Micrographia*, 1665), Роберт Бойль (*Experiments and considerations upon Colors, with a letter containing observations on a diamond that shines in the dark*, 1664) и Исаак Ньютон (*A New Theory of Light and Colour*, 1672; *Opticks: or a Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light*, 1704). В соответствии с разработанной И. Ньютоном теорией, количество основных цветов увеличилось до семи: красный, оранжевый, желтый, зеленый, синий, инди-

го, фиолетовый. Однако в повседневном общении мы непременно добавляем белый и черный цвета, редко упоминаем оранжевый цвет, еще реже – фиолетовый и совсем редко – индиго. Рассмотрим происхождение названий основных цветов и связанные с ними ассоциативные поля.

Белый/white/blanc. Английское слово «white» восходит к протоиндоевропейскому **kwid-*, сохранившемуся в санскрите в форме *śveta* – (быть ярким, белым), в славянских языках – *свет*. В то же время в древнеиндийском языке существовали слова *bhālam* (блеск) и *bhāti* (светит, сияет), которые через латинский язык дали романский корень *blanc-*. А в славянских языках имеются слова *белый, білий* (укр.), *bel/beli* (словен.), *biały* (польск.). Французское слово «blanc» (*blanche*) – *белый* – произошло от латинского «*blancus*» – «белый», далее из прагерманской формы *blankaz*, от которой в числе прочего произошли: франкское «*blank*», древнескандинавское «*blakkr*» и немецкое «*blank*»; все это восходит к праиндоевропейскому «*bhel*» – «сиять».

Как в русском, в английском и французском языках имеются совпадающие сравнения – белый как снег/молоко; *snow/milk white*; *il est blanc comme neige*. Белые гребни бурунов в русском языке сравнивают с белыми барашками, а в английском языке – с белыми лошадами (*white horses*). Русская пословица «Корова чёрна, да молоко у нее бело» имеет частичный эквивалент как в английском, так и во французском языке с сохранением образности в целом: *A black hen lays a white egg* (англ.) и *Noire poule pond blanc œuf* (франц.). Раскалённый добела металл в английском языке называется «*white hot metal*», причём «*white hot*» может использоваться и в значении «чрезвычайно впечатляющий, взволнованный» – почти так же, как в русском фразеологизме «довести до белого каления» – привести в состояние иступления, полной потери самообладания. Однако во французском языке подобный эпитет отсутствует, вместо него существует выражение «*chauffé au rouge*», который мы рассмотрим позже. С другой стороны, фразеологизм «шитый белыми нитками» имеет полный эквивалент во французском «*cousu de fil blanc*», но отсутствует в английском. Еще одним ярким примером сходства использования белого цвета в рассматриваемых языках является *Черным по белому написано!* / *Black and white written!* / *C'est écrit noir sur blanc!* Подобные совпадения обусловлены особенностями обыденно-бытового дискурса: природными явлениями, родом занятий населения.

Белый цвет в английской языковой картине мира часто ассоциируется с честностью, добродетелью, добром, радостью. Это во многом объясняется влиянием христианской культуры. Говоря о кристально честном человеке, поступающем в соответствии с нормами морали, употребляют (иногда – иронически) выражение «*whiter than white*» (белее белого). Невеста на свадьбе, чаще всего, одета в белое («*white wedding*» – белая свадьба), поскольку белый цвет традиционно символизирует непорочность и чистоту новобрачной. По той же причине до сих пор незамужнюю девушку, невесту иногда хоронят в белом платье («*white funeral*» – белые похороны). «Ложь во спасение», т.е. ложь, сказанная для того, чтобы не причинить боль, по-английски называется «*white lie*» (белая ложь). Те же традиции цветообозначения наблюдаются и в русской культуре, однако они не отражены в языке. В то же время колдовство «во благо» и в русском, и в английском, и во французском языке называется «белой магией» / *white magic* / *magie blanche*.

Белый цвет во французском языке в целом носит положительную оценку окружающего и, в отличие от черного, передает оптимистическое мировосприятие: например, *manger son pain blanc* – переживать какой-то очень счастливый период в жизни, *voir la vie en blanc* – быть оптимистом, *une salle blanche* – комната со спокойной атмосферой, *une magie blanche* – белая (светлая) магия. Он также подчеркивает цветовые особенности предмета (к примеру, *être blanc comme un cachet d'aspirine* – быть светлым, незагоревшим, *être blanc comme un linge* – быть бледным как полотно) или указывает на внутреннюю чистоту (*être blanc comme neige* – быть невинным).

Белый цвет во французском языке часто принимает значение «пустой, лишенный чего-либо», то есть выражает отсутствие каких-либо элементов. Например, в выражении *passer une nuit blanche* (провести бессонную ночь) цветовой символ указывает на отсутствие сна, в сочетании *c'est un coup blanc* (тщетная попытка) – на отсутствие результата, а выражение *une voix blanche* (бесцветный голос) подчеркивает отсутствие звуковых характеристик голоса. Таких выражений много, к примеру: *voter blanc* – не заполнить бюллетень на голосовании (оставить его пустым), *page blanche* – чистая страница (незаполненная, пустая), *tirer à blanc* – бессмысленно протестовать (отсутствие результата), *faire chou blanc* – провалиться (не иметь успеха), *carte blanche* – свобода действий (отсутствие ограничений).

Черный/black/noir. Английское «black» происходит от древнеанглийского *blæc* (темный, черный, чернила), имеющего когнаты в древнегерманских языках, при этом в протогерманском **blakaz* и протоиндоевропейском языках **bhleg-* присутствует значение «жечь, обугливать(ся), тлеть». Здесь ясно прослеживается ассоциация с тлеющим костром, обугленными дровами. В то же время в славянских языках мы видим совсем другой корень – *черн* (протославянское **čьrнь*,). Французское «noir» происходит от латинского «niger» – «чёрный». В сравнениях прибегают к эталонам из животного мира и неживой природы: «черный как вороново крыло» (*black as a crow's/raven's wing*; *black as a crow/raven* / *noir comme un corbeau*), «черный как уголь» (*coal black*; *black as coals*), «черный как смоль» (*noir comme une taure*). Черный цвет ассоциируется с тьмой, окончанием жизни (дерево сгорело), трауром, несчастьем, грехом, нечистой силой, т.е. имеет негативную коннотацию, которая появилась в Средние века.

Слова «black/чёрный/noir» присутствуют также в словосочетаниях, не связанных непосредственно с первоначальным значением «сгоревший, обугленный».

Эпидемия чумы, опустошившая Европу в XIV веке, через двести лет была описана в скандинавских хрониках как «чёрное» (т.е. мрачное, ужасное) событие. Но выражение «The Black Death» (*mort noire* / чёрная смерть) появилось лишь в XIX веке в результате неточного перевода *atra mors* (лат. – ужасная смерть) как «чёрная смерть». После этого переводческого казуса выражение «The Black Death» стало активно использоваться при описании эпидемии XIV века.

Как в русском, так и в английском языке и во французском «black/чёрный/noir» ассоциируется с несчастьем, неприятностями, гневом, мраком: «черная метка» (*black mark*), «черный список» (*blacklist* / *liste noire*), «чёрный юмор» (*black humour* / *humour noir*). Говоря о человеке, испытывающем горе или гнев, англичане говорят, что у него «black look» (хмурый, злобный взгляд) и «black mood» (мрачное настроение). В выражениях «чёрный день» (*black day*), «чёрная неблагодарность» присутствует значение «очень плохой».

«Тьма крошечная» в английском языке ассоциируется с адом – «black as hell», а чёрная магия (*black magic*) в обоих языках – с тёмными силами (колдунами, ведьмами, сатаной). Современное английское выражение «not as black as it's painted» является не чем иным, как частью пословицы «The devil is not so/as black as he's painted» (не так страшен чёрт, как его малюют). В русском языке слово «чёрный» может быть социально окрашенным – в значении «неблагородный, незначительный» в сравнении с «белый» – «благородный, значительный»: «чёрная кость» (сравним: «белая кость»), «держат в чёрном теле», «чёрный люд», «чернь». Последние два примера интересны тем, что, согласно исследованиям Ю.С. Степанова, «чёрными людьми» в XIII–XV веках называли представителей среднего сословия (низший разряд), не состоявших в личной зависимости от представителей высшего разряда – «служилых людей». Во французском языке чёрный цвет – это символ всего негативного и неприятного: «*bile noire, mélancolie noire*» – «чёрная меланхолия»; «*humour noir*» – «чёрный юмор»; «*machines noires*» – «мрачные измышления, страсти-мордасти»; «*papillons noirs*» – «чёрные мысли»; этот цвет является составной частью большого количества пословиц: «*Terre noire fait bon blé*. «*Le diable n'est pas si noir qu'on le fait*» – «Не так страшен чёрт, как его малюют».

Красный/red/rouge. Английское «red» происходит от индоевропейской основы *reudh-/*roudh-/*rudh*, которая прослеживается как в западноевропейских (*rote* – нем., *rojo* – исп., *rufus* – лат.), так и в славянских языках (*rudý* – польск.). Red употребляется в английском языке не только в значении «красный», но и, применительно к описанию волос человека и шерсти животных, в значении «рыжий»: *red-haired* (рыжеволосый), *red fox* (рыжая лиса). В формировании цветообозначения «красный» важную роль сыграла общеславянская основа **chrm-/*chrv-*: исконно русскими словами, обозначающими красный цвет, являются «чермный», «червонный», «червленый», «червовый». Уже в XI в. существовало название «Черное море» – Красное море. В «Слове о полку Игореве» «лисицы лают на червленые щиты». В русском языке название карточной масти «червы» происходит от того же корня, в то время как в английском обозначается словом «hearts» – «сердца». В отличие от русского, в котором *красный* ассоциировался и с красотой (прекрасный), и с богатством, французский язык *красный* осмыслил по-другому. *Красный* прежде всего – цвет опасности, запрета: *carton rouge* – красную карточку – получает дисквалифицированный футболист. *Votre compte en banque est dans le rouge*, если вам отказывают в кредите. *Il était rouge de honte* – он покраснел от стыда. Наконец, в аквариумах французов плавают вовсе не золотые рыбки, а красные: *un poisson rouge*.

Названия цветов часто присутствуют в описании человека. При сравнении, в качестве эталона-дескриптора выступает природное окружение: огонь, вода, небо, зелень леса и поля, животный мир, полезные ископаемые и т.п.

Периферия системы цветообозначений разных языков организована по-разному и постоянно пополняется. Один из главных источников появления новых слов – словообразование. В большинстве языков существуют суффиксы, которые способны не только переводить слово из одной лексико-грамматической категории в другую, но и менять его значение. Таким образом, почти любое слово, не имеющее непосредственного отношения к цвету, но способное дать определенную цветовую характеристику, может поменять семантику и получить возможность называть цвет.

Чаще всего суффиксы служат для обозначения усиления или ослабления степени цветового качества и эмоциональной окраски. Например, во французском языке суффикс *-âtre* показывает недостаточность цветовой окраски. Суффиксы, выражающие душевное состояние, являются в некоторых языках, например в русском, средством передачи эмоционального оттенка: *серый* – *серенький*.

В русском языке более интенсивный оттенок может выражаться префиксом: *зеленый-презеленый*. Чаще всего подобный тип префиксации сопровождается повтором самого прилагательного.

Еще один способ создания новых наименований цвета – транспозиция. Сущность транспозиции заключается в том, что слово переходит из одной части речи в другую или употребляется в функции другой части речи.

Основными процессами транспозиции в большинстве языков являются субстантивация прилагательных и адъективация существительных и причастий.

Адъективация существительных всегда широко использовалась для обозначения цветов. Некоторые существительные в современных языках стали настоящими прилагательными, например *rose*, *lilas*, *olive*. Близость адъективированных существительных к категории прилагательного в морфологическом плане проявляется в утрате артикля (в тех языках, где он есть), в синтаксическом – в изменении значения в связи с необходимостью выразить признак (Балли, 1961, с. 221).

В современном французском языке цветовой признак предмета может выражаться четырьмя различными способами (Клюева А.А., 2011, с. 113):

1. Простым прилагательным: *robe verte*, *chapeau noir*.
2. Сложным прилагательным: *les yeux bleu foncé*, *la mer bleu-vert*.
3. Адъективированным существительным: *fauteuil éléphant*, *habit ha-vane*.

4. Именным словосочетанием: *robe vert bouteille*.

Что же касается английского языка, то этот язык также обладает немалым количеством способов определения оттенков.

Если мы при описании чего-либо хотим показать насыщенность того или иного цвета на английском языке, мы можем использовать такие слова, как *светло-* / *темно,-* и добавить название цвета. Английским аналогом этих компонентов сложных слов будут соответственно *light-* / *pale* – для светлого и *dark-* / *deep* – для темного оттенков. Например:

Светло-зеленый – *light-green*

Темно-коричневый – *deep-brown*

В общем, оттенки цветов в английском языке образуются при помощи слов:

– *Dark* – темный. Example: *dark red car* (темно-красный автомобиль), *dark green color* (темно-зеленый цвет).

– *Light* – светлый. Example: *light blue sky* (голубое небо), *light brown pencil* (светло-коричневый карандаш).

– *Pale* – бледный. Example: *pale yellow leather* (бледно-желтая кожа), *pale brown dye* (бледно-коричневая краска).

– *Bright* – яркий. Example: *bright red blood* (ярко-красная кровь), *bright green absinth* (салатовый абсент).

– *Deep* – глубокий (имеется в виду темный). Example: *deep pink thing* (темно-розовая вещь), *deep grey hair* (темно-серые волосы).

– *Dim* – тусклый. Example: *dim white light* (тускло-белый свет), *dim purple crystal* (тускло-фиолетовый кристалл).

– *shocking* (очень яркий), *vivid* (яркий), *moderate* (умеренный, сдержанный), *pastel* (пастельный), *soft* (мягкий), *dull* (тусклый, неяркий, слабый), *dirty* (блэкный, матовый), *mat* (приглушенный, матовый), *virulent* (ядовитый).

Некоторые из этих слов имеют узкую сочетаемость. Например, *shocking* сочетается только с *pink* (ярко-малиновый); *virulent* – только с *red* (ядовитый красный).

Другие слова-модификаторы встречаются редко, например: *dusky pink*, *lively red*, *smiling yellow*, *delicate red*, *glossy green*.

Для того чтобы объединить два цвета в одном прилагательном, используется союз “and”:

black-and-white черно-белый

red-and-orange красно-оранжевый

Но следует заметить, что в английском языке может существовать одно определенное слово для необходимого цветового решения. А именно:

Темно-красный – *crimson* / *garnet*

Темно-желтый – *tawny*

Светло-оранжевый – *orangey*

Светло-желтый – *fallow*

Светло-зеленый – *chlorine*

Таким образом, мы рассмотрели основные способы выражения цветовых оттенков в русском, английском и французском языках. В следующем пункте нашей статьи мы сравним эти способы в трех рассматриваемых языках.

Очевидно, что у английского и французского языков больше сходства, чем у пар русский-английский или русский-французский, ведь, кроме того, что английский и французский относятся к индоевропейской семье, т.е. они имеют общие корни, эти два языка еще и относятся к одному типу – аналитических языков, в то время как русский – язык синтетический.

Аналитические языки – языки, в которых грамматические отношения передаются через синтаксис, то есть через отдельные служебные слова (предлоги, модальные глаголы и т. п.), а не через словоизменение с помощью зависимых морфем (суффиксов, приставок и

т. д.). Синтетические языки – типологический класс языков, в которых преобладают синтетические формы выражения грамматических значений. То есть синтетический способ заключается в выражении грамматики в рамках слова, а аналитический – за его пределами. Отнесение языка к аналитическому или синтетическому строю означает преобладание в нем способов выражения грамматических значений, соответствующих данному строю.

Таким образом, нами было выявлено, что культура народов, говорящих на русском, английском и французском языках, обладает своей цветовой символикой, которая имеет как сходство (во всех трех языках желтый цвет ассоциируется с солнцем, светом и осенью), так и различия (в русском языке новобранец – «зеленый», а во французском – «bleu»). Русский, английский и французский языки выражают цветовые оттенки как синтетическим, так и аналитическим способом. Все три языка при передаче тонов используют простые (azure, azur, лазурный) и сложные прилагательные (темно-зеленый, rifle-green, vert foncé). Английский и французский языки при выражении оттенков могут использовать адъективированные существительные (olive, rose). В английском и русском языке распространены слова, обозначающие оттенки, заимствованные из французского языка (beige, бежевый).

Цветовые системы разных языков в значительной степени отличаются друг от друга и объяснить это можно тем, что каждый язык прошел свою стадию формирования и развития (как создание собственных лексических единиц, так и заимствование других). Цвета, прежде всего, отражают вековые традиции и культуру народов, которые создавались в различных исторических и географических условиях, а значит, восприятие цветовой палитры окружающего мира в каждой языковой системе осталось особенным, свойственным только для нее.

Мы проанализировали и сравнили семантику цветообозначения в английском и французском языках на примере художественных произведений.

При анализе способов выражения цветовых оттенков в английском языке материалом послужило произведение «Alice's adventures in Wonderland» Лютвиджа Доджсона, более известного под псевдонимом Льюис Кэрролл.

Методом сплошной выборки нами было выделено 71 прилагательное, обозначающее цветовые оттенки, которые мы систематизировали в соответствии со следующей классификацией:

1. Сложное прилагательное: dark-blue, light-green. – 41%.
2. Заимствованные слова: blonde, bronze. – 16%.
3. Адъективированные существительные: lilas, olive. – 35 %.
4. Именное словосочетание: the color of honeysuckle. – 8%.

Лексика цветообозначения во французском языке представлена достаточно в широком аспекте и отражает как определенные физические понятия оптического спектра, так и психоэмоциональное состояние, которое особенно ярко проявилось во фразеологических выражениях. Базовые цвета выражены прилагательными: rouge, orange, jaune, vert, bleu, violet. Оттенки, созданные на их основе, могут быть выражены как прилагательными, например, при помощи суффиксов -âtre, -acé, -aud, -é (verdâtre, violacé, rougeaud, rosé), так и при помощи существительных, имеющих определенный оттенок (prune, feu, or, encre, lait).

Интересен тот факт, что в цветовом словаре французского языка некоторые оттенки, выраженные существительными, не совсем точно передают их цвет, они описывают его лишь по какому-то одному определенному признаку: например, раон (павлин) – голубой или синий, bonbon (конфета) – розовый. Также многие оттенки имеют устойчивое фразеологическое значение, актуальное для определенной исторической эпохи, но утерявшее свой прямой смысл в современном мире: например, blanc de Chine, vert de Hooker, bleu de Klein, jaune de Naples – одни из оттенков белого, зеленого, голубого и желтого (во французском обозначены именами собственными – Klein, Hooker или связаны с географическим расположением – Chine, Naples). Некоторые обороты сохранили свое значение только в абстрактной форме, не имеющей, кстати, аналога в русском: например, roi (король) означает голубой цвет, queue-

de-renard (лисий хвост) – красный, brou de noix (кожура ореха) – черный, gorge de pigeon (шейка голубя) – сочетание серого, голубого и розового.

Анализируя способы выражения цветовых оттенков во французском языке, за основу мы взяли произведение «Le petit prince» Антуана де Сент-Экзюпери.

Методом сплошной выборки нами были отобраны 75 прилагательных, обозначающих цветовые оттенки, которые мы систематизировали в соответствии со следующей классификацией:

1. Сложное прилагательное: petit gris, bleu pastel. – 57%.
2. Адъективированные существительные: framboise, ambre. – 15%.
3. Именное словосочетание: bleu d'eau, jaune sable. – 28%.

Таким образом, можно сделать вывод, что английский язык богат сложными прилагательными, обозначающими цветовые оттенки, а именно различными вспомогательными компонентами, например: lively, vivid, smiling, shocking, moderate, soft, mat, virulent и многие другие. Французский же значительно пополняет словарь с помощью адъективации существительных. Так, имена существительные становятся именами прилагательными и уже становятся не ягодой (framboise – малина), а цветом (framboise – малиновый). Заимствованные слова, выражающие оттенки, во французском языке не распространены, в то время как английский язык значительно пополнился словами из французского (olive, cerise, mauve, taure) и греческого языков (chlorine).

4. Выводы.

Мир, окружающий нас, разнообразен. Человек способен распознавать различные формы, звуки, запахи, вкусы. Способность различать цвета составляет существенную часть возможностей зрительного восприятия человека. Краков говорил: «Благодаря тому, что мы видим цвета предметов, мы оказываемся в состоянии лучше различать предметы». Трудно назвать сферу человеческой деятельности, в которой не присутствовал бы цветовой фактор. От цветового воздействия зачастую напрямую зависят настроение, эмоции и даже физическое самочувствие людей. «Различение цветов является для нас и источником эстетических переживаний; общее эмоционально положительное отношение к многообразию цветов нашло себе выражение и в обычном для нас отождествлении в речи «содержательного», «приятного» с «красочным». Мы говорим, например, «красочная» жизнь, противопоставляя ей жизнь «серую», – считал Краков.

Издавна многочисленные цвета, оттенки, их названия и обозначения были для любого народа отражением окружающего мира, его образности и символического значения. С определенными цветами и оттенками всегда ассоциировались мир природы, физические явления в нем, жизненные циклы человека или важные перемены в обществе. На протяжении существования человечества и в ходе его исторического развития значения символов цветов и оттенков, конечно, изменились, но их основные понятия и смысловые особенности сохранились в культуре и традициях каждого народа и, следовательно, отразились в языковых системах.

Цветовые системы разных языков в значительной степени отличаются друг от друга, и объяснить это можно тем, что каждый язык прошел свою стадию формирования и развития (как создание собственных лексических единиц, так и заимствование других). Цвета, прежде всего, отражают вековые традиции и культуру народов, которые создавались в различных исторических и географических условиях, а значит, восприятие цветовой палитры окружающего мира в каждой языковой системе осталось особенным, свойственным только для нее.

В зависимости от цветовой картины мира, сформировавшейся в культуре определенного народа и, следовательно, в соответствующем языке, зависит способ выражения цвета и особенно его оттенков.

Так, мы выяснили, что в английском языке для выражения цветовых оттенков чаще всего используются сложные прилагательные с вспомогательными компонентами насыщенности или ослабленности цвета. Во французском также часто встречаются сложные прилагательные, но количество вспомогательных компонентов не может сравниться с разнообразием

английского языка, зато адъективированные существительные у французов в почете. Впрочем, в обоих языках для выражения цветовых оттенков часто используют адъективации существительных – названий металлов, фруктов, животных и др. Распространение конструкций с использованием адъективированных существительных объясняется стремлением к сжатости, к краткости изложения. В английском языке активно используются прилагательные-оттенки, заимствованные из других языков (в основном французского). Французский язык предпочитает обходиться своим лексическим запасом.

Список литературы

- Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – С. 367.
- Арнольд И.А. Стилистика современного английского языка. – Л., 1990. – 301 с.
- Балли М. Французская стилистика / Пер. с фр. К.А. Долинина. – М., 1961. – С. 221.
- Воевода Е.В. Цветовосприятие и ассоциативные поля в русском и английском языках / Воевода Е.В. // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Научный Вестник ВГАСУ. – 2012. – № 2. – С. 113–123.
- Гак В.Г. Язык как форма самовыражения народа // Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С. 54–68.
- Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – С. 108.
- Кубрякова В.И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – С. 216.
- Серебренников Б.А., Ключева Е.С. Французские фразеологические единицы с компонентом черный/белый. – БГУ, 2011. – С. 113.

УДК 396.1

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ

Шегенова Ж.Н.,
тарих магистрі, ҚМПИ
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Беріліп отырған мақалада дәстүрлі қазақ қоғамында әйелдердің рөлі қарастырылады. Әйел қорғаушы, тәрбиелеуші, отбасы тірегі болып саналады және де ақыл, инабаттылық, ар-ождан және т.б. қасиеттермен ерекшеленеді. Бұрынғы кездерде әйелдердің қоғамдағы рөлі қазіргі кезден басқаша болды. Әйелдердің қоғамдағы орны патриархалдық – рулық қатынастарға, ислам дінінің әсеріне байланысты болған. Ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған халықтың әдет-ғұрыптармен салт-дәстүрдің негізінде әйелдердің қоғамдағы рөлі айқындалып, беки түскен. Әйел-анаға қатысты әдет-ғұрыптар оның болмысына, тәрбиесіне ықпал етіп, рухани тазалықтың биігінен көрінуге бағытталған. Осыған орай дәстүрлі қазақ қоғамында ақылдылығымен, тапқырлығымен, адалдығымен, көріктілігімен еркекке бергісіз әйелдер өмір сүріп, аттары аңызға айналған.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль женщины в традиционном казахском обществе. Женщина представлена как защитница, воспитательница, опора семьи, она наделена такими качествами, как ум, сдержанность, совесть, и многими другими положительными качествами. Раньше роль женщины в обществе была иной. Место женщины в обществе было обусловлено влиянием патриархально-родовых отношений и исламской религии. На основе формировавшихся в течение веков народных традиций, норм и обычаев роль женщины в обществе возросла. Обряды, касающиеся женщины-ма-

тери, формировали воспитание, образ жизни, были направлены на соблюдение духовной чистоты. Благодаря уму, находчивости, честности, обаянию образ женщины в казахском традиционном обществе становится легендой, символом.

Abstract

The present article examines a place and role of a woman-mother in the Kazakh society. The woman is presented as a protector, tutor, family support, she possesses such qualities as intellect, restraint, conscience and many other positive features. Previously, the role of women in society was different. The place of women in society was related influence of Patriarchal-patrimonial relations and the Islamic religion. Based formed over centuries folk traditions, norms and customs role of women in society has grown and been strengthened. Rites of a woman-mother affect its Genesis, civility, aimed at spiritual purity. In this regard, his intelligence, wit, honesty, loveliness, the image of women in traditional Kazakh society becomes a legend.

Түйінді сөздер: гендер, гендерлік саясат, феминизм, шариғат, әйел теңдігі.

Ключевые слова: гендер, гендерная политика, феминизм, шариат, равноправие женщины.

Key words: gender, gender policy, feminism, sharia, equality of the woman.

1. Кіріспе.

Көбіміз, дәстүрге сай, әйелдің орны – отбасы ошақ қасы деп анықталады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдер мен ерлердің әрқайсысының өз рөлдері болады. Көшпенділер мәдениетінде ерлер мен әйелдердің міндеттері бөлінді. Әйелдердің рөлі бала тәрбиелеумен, үй шаруашылығын жүргізумен қатаң шектелген. Мысалы, неке дәстүрінде әйелдердің күйеу таңдауға мүмкіндігі болмаған. Күйеуі өлсе, басқа күйеуге шыға алмаған, ол марқұмның інісіне немесе ағасына қосылуға міндетті болған.

2. Талқылау.

Түркілер әйел ананы отбасының құты мен ырысы, ұйытқысы мен жылуы деп таныған. Сондықтан да болар түркі дүниесін терең зерттеген тарихшы – ғалым Лев Гумилев “Көне түріктер” деген іргелі зерттеуінде “Түркілер әйелдерді сал серілердей әдейі қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргесін әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін барып әкесіне сәлем берген. Орхон жазуында да ордада апа қарындастары қалып қойып, оларға ажал қаупі төнгенде, Күлтегіннің оларды жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланады. Түркілерде анасының шыққан тегіне айырықша мән берілген” 1 – деп жазған. Шындығында да қазақта “Жігіттің жақсы болуы нағашысынан” деген сөз бар. Оның түп мәніне үңілсек, ата – бабаларымыз аналарының, жұбайларының қадір – қасиетіне, оның шыққан тегіне ерекше мән берген. Мұның өзі қыз баланың ұрпақ өрбітудегі орнының жоғары, жауапты екендігін танытады (Мұхатова О.Х., 2010).

Қазақ халқының болмысындағы, дүниетанымындағы бар игі қасиеттерді тілін, ділін, дінін, әдет – ғұрпын, салт – санасын, ұлттық дәстүрін баласынан немересіне, немересінен шөбересіне жеткізуші, дарытушы, дамытушы әйел ана деп санаған.

Қазақ хандығында аналар мен қыздардың өзіндік орны, атқарар рөлі болғандығына жазба деректер мен ауызша тарих айтудың жәдігерлері дәлел бола алады. Аналармыздың қоғамдағы орнын қалыптасқан ру – тайпалық қатынастар, дәстүрлі шаруашылық, тамыры тереңнен бастау алатын діл, салт-дәстүр, әдет – ғұрып анықтаған. Қыздарын болашақ ана ретінде санаған дана халық оларды сыйлап, қастерлеген.

Қазан төңкерісіне дейінгі әдебиеттердің көпшілігінде қазақ әйелдерінің қоғамдық қатынастарда құқысыздығын орынды баяндаумен бірге, олардың отбасындағы орнын, Орта Азия халықтары әйелдерімен салыстырғанда әлдеқайда еріктілігін негізінен дұрыс көрсетілді.

XX - ғасырдың басында патриархалды – рулық қатынастар етек жайған әрі молырақ сақталған Маңғыстау қазақтарының өзінде ерлі-зайыптылардың арасындағы қатынастар қожайын мен күннің арасындағы қатынастарға мүлдем ұқсамайтындығын, көбінесе бірін бірі құрмет тұтып, сыйлауға негізделгендігін, қазақ әйелдері өздерін әрдайым еркін ұстайтындығын неміс ғалымы Р. Каружц те атап өткен (Мұхатова О.Х., 2010).

Қазақ әйелдерінің қоғамдағы салмағы сәл төмендеу болғанымен, олардың әдептілігін көрсететін көптеген әдет – ғұрыптар да бар. Мәселен, күйеуінен өзге бөгде ер адамға беті мен екі қолының ұшынан басқа денесін көрсетпеу; жалаңаяқ, жалаңбас жүрмеу; еркектер алдынан кесе өтпеу; үлкендер отырған үйге кірмеу; өз үйіне үлкендер келіп әңгімелесіп отырғанда олардың әңгімесіне араласпау; тіпті оларға шай құйып отырғанның өзінде біртүрлер қырын қарап отыру; үйде кісі барда малдас құрып жүресінен отырмау; үлкендер көзінше дауыстап сөйлеспеу немесе балаға шаңқылдап ұрыспау үлкен әдептілік деп есептелген. Шынында да, мұның бәрі әйелдің көргендігін дәлелдейтін ұнамды салт болған (Мұхатова О.Х., 2010).

Көшпелі мәдениеттің дағдарысқа ұшырауына байланысты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда жаңа қоғамдық қозғалыс пайда болды. Ұлтшыл Алаш қозғалысы Қазақстанның қоғамдық өмірінде өшпестей із қалдырды. 1917 жылы Орынборда өткен Алаш Орда конференциясы әйелдердің қоғамдағы өмірі туралы шешім қабылдап, мынадай тұжырымдарға келді:

- әйелдер мен ерлердің саяси құқықтары тең болуы керек;
- әйелдер өздеріне серігін таңдауға ерікті;
- некеге тұру жасы 16-ға дейін ұзартылуы;
- молданың 16-ға толмаған қыздың, 18-ге толмаған жігіттің некесін қиюға құқығы жоқ;

- неке екі жақтың келісуімен қиылады;
- жесір әйелдерді күйеуінің туысқандарына зорлап қосуға болмайды;
- бірінші әйелі келісім бермесе, екінші әйел алуға болмайды.

Аталмыш конференцияда ұсынылған идеялар ол заманда әйелдердің тығырықтан шығатын басқа жолы болғандығын көрсетеді. Ескі салт-сана мен әдет-ғұрыптың күйрей бастағаны, әйел рөлінің өзгергені көрінді (www.abai.kz/node/7479).

Әлем тарихында құрсанып қару асынып, қолбастап жауға шапқан не болмаса мемлекет басқарып, сол елдің азаттығы, Тәуелсіздігі үшін арыстандай алысқан әйел адамдар аз емес. Тіпті әлемдік емес, өз қазағымыздың кешегі, бүгінгі тарих қатпарларына көз жүгіртер болсақ, қорамсақ толы жебе асынып, айқайлап жауды қашырып, түйіліп келген дұшпаннан қаймықпай, өз елінің азаттығы үшін шейіт болған апаларымыз жеткілікті. Әрине, суыртпақтай берсек, арғы-бергі тарихта бұлардан өзге де батыр апаларымыз есте қалды. Әлем тарихында өшпес із қалдырған, ерлігімен қатар, даналығы аңыз болып қалған, бұдан екі жарым мың жыл бұрын өмір сүрген ұлы даладан шыққан сақтың батыр қыздары Томирис және Зарина тарихта қалды. Мәселен, жоңғар шапқыншылығы тұсында Абылайхан Дарабозым деп еркелетіп, сыйлаған қазақтың бас сардары, ұлы қолбасшысы Қабанбай батырдың жары Гауһардың ерлігін, тапқырлығын еске алсақ та жетеді. Қабанбай мен Гауһардан туған Назым қыздың небәрі 16 жасында Түркістан түбінде от шашқан жоңғар зеңбірегіне батпай, ұйлығысып қалған қазақ қолын бастап, кәмшат бөрік киіп, найза орнына қолындағы қамшысын бұлап «Абылайлап» жауға шауып, жоңғарларды түре куған ерлігі ел есінде. Кешегі Кенесарының қарындасы Бопайдың ерлермен бірге өз елінің азаттығы үшін толарсақтан саз кешіп, жасанған жаумен арыстанша айқасуы не болмаса қазақ тарихында аққан жұлдыздай із қалдырған Шоқанның әжесі Айғаным ханымның елді ақылмен басқарғанын қалай ұмытуға болады. Мұның сыртында кешегі кеңес заманындағы Екінші дүниежүзілік соғыста шығыстың қос шынары атанған Мәншүк пен Әлияның да ерлігі әлі есте (www.abai.kz/node/7479).

Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ қоғамы әйелдер мәселесін жаңа заман талабына орай жаңашақырынан көтере бастады. Нәтижесінде саяси, қоғамдық және экономикалық жағдайлардың ерекшелігі ескеріле отырып, 1998 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жа-

нынан кеңес беру органы – Отбасы және әйелдер ісі жөніндегі ұлттық комиссия құрылғаны белгілі. Нарықтық экономикаға көшу көптеген адамды тығырыққа тіреді. Әйелдер жүгі ауырлады. Отбасын асырау, бала-шағаға қамқорлық, үй шаруасы – осының бәрі ерлерге қарағанда әйелдердің мойнындағы жауапты іс. 2004 жылы еңбекпен қамту қызметтерінде жұмысқа орналасу мәселелері бойынша келгендердің ішінен әрбір алтыншы әйелге ғана жұмыс берілген. Жоғары және орта арнайы білімі бар 45 жастағы және одан үлкен әйелдердің жұмысқа орналасу мүмкіндігі мүлде аз. Қазіргі кезде жалданып жұмыс істейтін адамдардың денін әйелдер құрайды. Алайда олардың еңбек ақысы ерлердің табысының 61%-на ғана татиды. Қазіргі таңда әйелдер денсаулық сақтау, білім беру және сауда сияқты белгілі бір салада шоғырланған (Сұлтанхан А., 2011).

Қазақ халқы ежелден ұл бала мен қыз баланың еңбек тәрбиесін бөліп қараған. Дәстүрлі мәдениетке үйлесімді құндылықтарға сай, қазақтар ұлды мал бағуға, отын шабуға, қолөнер шеберлігіне, мал табуға, отбасын асырауға, ал қыз баланы ас пісіруге, кесте тігуге, өрмек тоқу сияқты үй ішінің ішкі жұмыстарына баулып отырған.

Жан-жақты жарасымды жетілген әйел – жан-жақты жетілген еркекке қарағанда, әлдеқайда жоғары деңгейдегі адам, әйел – қоғамның қозғаушы күші. Қазақтың қыз-келіншектері табысқа қол жеткізуге, еліне пайдасын тигізуге, жақсы өмір сүруге қабілетті. Қазақ әйелінің табиғатында әлеуметтік жауапкершілік басым. Бұл – дәлелденген шындық. Оны бүгінгі өмір қатынастарынан көріп жүрміз. Ел басының нақты тапсырмасы негізінде жүргізіліп келе жатқан мемлекеттік гендерлік саясатқа орай, бүгінде қоғамымыздың қай саласында да әйелдердің рөлі артып келеді. Өз басым әйелдер мәселесінің гендерлік саясатпен үндесуі, бұл – демократиялық дамудың ең басты шарттарының бірі. Егер қазіргі биліктің басқару ісіне қазақ әйелі етене араласса, тұрақтылық пен мұқияттылық барынша сақталар еді (Климова Т.В., Балгимбаев А.С., Самратов А.К., Комекбаева Л.К., Некрасова Н.А., 2008, 164 с.).

Қазір шынтуайтында біздің қоғам әзірге мұндай түбегейлі өзгерістерге дайын емес. Бұған қазақ әйелінің санасында өмір сүріп жатқан шығыстық менталитеттің де кінәсі бар. Бұл әйел қауымының өз ойынашықайтуына әлі талай кедергі келтіретін болады. Дегенмен бұрынғы жылдармен салыстырғанда жағдай өзгеріп келе жатыр. Әйелдер үшін аса лауазымды қызмет атқаратын күндер алыс емес. Дәл қазір, әйелдерден әкім тағайындайтын кез келді.

Шариғат бойынша жанұяның тізгіні еркекке тапсырылған. Бұған дау жоқ. Түптеп келгенде еркектер – әйелдерге пана, қамқоршы, басқарушы. Бірақ біздің, өзге елдің емес, қазақтың жігіттері сол басқарушылықты дөрекілікке, қамқорлықты жалқаулыққа айналдырып алмаса екен дейсің. Себеп біреу, елімізде әйел адамның бәрі бірдей өз құқын біліп, қорғай алмайды. Қазақ әйелінің зорлық-зомбылықтың құрбаны болатыны да содан (Бықай Д., 2011)

«Әйел теңдігі» мәселесі деп қанша даурыққанмен, шындап келгенде, жаратылыс тұрғысынан әйел мен еркек тең емес. Әрқайсысы өзіне тән қасиеттерімен ерекшеленеді. Егер бір-бірінен ешбір айырмашылығы жоқ өзара тең жаратылыс болғанда, Құдай тағала бөліп-жарып жатпай, бәрін біркелкі әйел, не еркек етіп жаратар еді ғой. Олар өздеріне тән ерекшеліктерімен екеуі бір-бірін толықтыра түседі. Қазақ «екі жарты бір бүтін» деген. Әйел денедегі жүрек болса, еркек сол денедегі ақыл іспетті. Жүрек ақылсыз, ақыл жүрексіз өмір сүре алмайды. Жүректі ақылдан жоғары, яки ақыл жүректен артық деп айту мүмкін емес. Екеуі де өз міндеттерін атқарған кезде ғана дене дұрыс қызметін жалғастыра алады. Ендеше, әйел еркектен жоғары немесе төмендеу, жалпы алғанда дұрыс айтылған пікір емес (Бықай Д., 2011).

Қазақ – ежелден қызын аялап, жесірін кемсітпеген, аузы дуалы әйелге бүкіл ауыл тоқтаған, әйел-анаға тіршілік берекесі ретінде баға берген халық. Бұлардың ішінде, сонау сақ дәуірінен бергі Тұмар, Домалақ ана, Жанбике, Мұрын, Қыз айаналарды саяси көсемнен гөрі рухани дәрежесі биік абзал жандар деп бағалау қисынды. Ал ер-азаматына деген адалдықтан айнымай, қазақ, ұлт мүддесі жолында бар күш-жігерін сарп еткен аналарымыздан бәйтеректей өсіп-өнген ұрпағының – Жанбикеміз, Мұрынбыз, Қызаймыздеп, тұтастай па-руын атап кетуі де тегін емес (Есбайұлы Б., 2010).

Қазақ әйелі ері жоқ болса да келген қонаққа мал сойдырып, ұлттық меймандостық, бауырмалдық, қасиеттердің үлгісімен күтіп, үстеріне шапан жауып шығарып салып жататынын көне тарихтардан жақсы білеміз. Сондай мәртебеге ие бола тұра қазақ әйелі еш уақытта отағасына қатты сөз қатпай, бас иесі ретінде мойынсұнып, балаларын да әкені құрметтей білуге тәрбиелеген. Міне, осындай қатал әрі адал тәрбиенің арқасында қазақта ұрыс-керіс, ажырасу сияқты жайттар сирек кездесетін еді. Не керек, Кеңес Үкіметі орнағасын өмірлік салт-дәстүрге лайықталып жасалған қазақ ұйғарымының үні өшті. Қызылдардың қыздырма үгітіне ылығып, тіпті сақалы сапсқан ақсақалдардың өздері әйел теңдігі жолындағы күреске үндеді. Осылайша, әлемдік ауқымда етек жайып жатқан феминистік қозғалыс әуелі әйелдердің мұңын айтып, жылап-сықтаумен басталды. Кейін келе, қазақ қоғамында шашы желкесіне жетпейтін, езуінен едірейген шылымық етпейтін «еркекжал» жеңгейлер мен қарындастар қаптады. Осындай жөнсіз еркіндік талай қазақ қыздарын тура жолдан адастырып, бұзып тынғаны жасырын емес. Әуелі Батыста басталған әлеуметтік ойын, дүркін-дүркін дүрліктіріп баққан феминизм Шығыстағы жағдайды да жайбарақат қалдыра қоймады (Есбайұлы Б., 2010).

Исламдағы әйелдің орны мен ролі туралы терең зерттелген шығармалар мен көпшілік қауым жете таныс болмағандықтан, ислам мәдениетінде әйел адамның құқығы тым шектеулі деген жадағай түсінік қалыптасқан. Бұндай түсініктің қазіргі батыс елдерінің исламды жаппай қаралауынан туындаған тенденциясы екені белгілі. Әйтсе де, Ислам дінінде әйел затына үлкен мәртебе берілген (www.abai.kz/node/7479).

Сондықтан да әйелге өз мәнділігі жағынан ұлы функция – адами қалыпты сақтау жүктелген. Бұл қалыптың қандай түрде сақталатындығының да мәні зор. Дүниеге жаңа ұрпақтың туылуы біздің келешекте денсаулығы мықты, тіршілікке қабілетті қоғам болады дегенді білдірмейді ғой. Келесі ұрпақтың діншілдігі мен тәрбиелілігінің қандай болатындығы көбінесе әйелге байланысты. Оларда үйдегі сабырлылықты, бір қалыптылықты, дінге сенушілікті сақтаудың ұлы функциясы қалыптасқан, өсіп келе жатқан ұрпақтың тәрбиелілігі мен құдайдан қорқушылығы соларға байланысты. Сондықтан балалар тәрбиесі, әсіресе өмірінің алғашқы кезеңдерінде, ананың маңызды міндеті болып табылады (Тоғызбаева Қ.).

Бұл процесс, әрине белгілі бір дайындықты және өмірдің әртүрлі аумағында білімнің, тәрбиенің болғанын талап етеді.

Әйелдің қоғамдағы ролі бірде төмен, бірде жоғары болған. Тарих әйелдердің дарындары мен мүмкіндіктері үшін қолайлы жағдай туған кезде, олардың да маңызды рөл атқарғандарын көрсетеді.

Ислам революциясының қазіргі жетекшісі Исламның жанұядағы мақсаттарына жету үшін заңның қолдауы мен іске асыру кепілдігі қажет деген мәселені еске салды.

Ислам көзқарасынша, әр түрлі қиын жағдайларға қарамастан әйел өз мүмкіндігіне орай бақыт жолын таңдап, талпыныс жасай алады немесе теріс жолды таңдай алады (Тоғызбаева Қ.).

Гендер әйелдердің әлеуметтік рөлінің шектелуіне наразылық танытудан бастап, оларға барлық салаларда еңбек етуге жол ашуға, белсенділік көрсетіп, әр түрлі ұйымдарға бірігіп саяси білім мен билікке ұмтылып, белсенді іс-әрекет жасауға ықпал ету. Бұл іс ешбір кедергісіз іске асырылып жатыр деуге болады. Өйткені, қалай болғанда да, исламмен енген теңсіздік кеңес кезеңінде жойыла бастап, мемлекеттің негізгі заңы – Конституцияда әйел мен ердің әлеуметтік және саяси теңдігі ресми түрде бекітілген. Бұны қоғамның ек тобы да анық біледі. Сондықтан, гендерлік мәселеде әйелдің теңдігі жоқ, не болмаса, зорлық бардеп күреске шақыру, орынсыз. Қазақстанның оңтүстік аймақтарында мұсылмандық дін ерте еніп, сенім ретінде негізделіп қалуына байланысты, осы жерлерде “гендерлік мәселе” бар деп санау да артық. Өйткені, Конституциямызда, діни сенімдер еркіндігіне жол берілген.

Ислам дініне бойұсынған әйел мен ерлер арасындағы қатынас әлеуметтік деңгейде олардың діни көзқарастарына байланысты реттеледі. Егер мұсылман әйелдерді ерлер мен бірсатыға қойып, қоғамдағы рөлдерін өзгертуге шақыру – олардың сенімдерінен бастартқызу деумен тең. Ғасырлар бойы қалыптасқан діни сананы бұзу оңай шаруа емес. Сондықтан гендер мәселесін қарастырғанда, гендерлік сана ұғымын қарастыру жөн. Бұл – қоғамдық сана-

ның бір қыры. Көпұлтты мемлекетімізде әр этностың сана сезіміне байланысты ерлер мен әйелдердің қатынысы анықталған. Ал одан бас тартқан жағдайда, мемлекеттік деңгейде әр ұлт өкілі болсын, жыныстық ерекшелік болсын, заңды түрде құқығы қорғалған деуге болады. Егер зорлық, зомбылық бар болса, оны тек ер мен әйел мәселесі ретінде қарастырмай, жалпы адамзаттық зорлық ретінде қарастыру жөні бар. Оған әйелдер деп бөлмей, адами арақатынас ретінде қарастыру гендерлік мәселені тудырмаудың жолы. Оңтүстіктен басқа аймақтарда гендерлік теңсіздіктен гөрі гендерлік теңдік туралы айтуға болады (www.walashkz.by.ru/in_azimbai_gali.htm).

Қазақ қоғамындағы әйелдердің орны жайлы әңгімелегенде, Орта Азияны мекендеген басқа халықтардың әйелдерімен салыстырғанда қазақ қыздары мен әйелдерінің анағұрлым еркін болғанын айтқан жөн. Олар жүздерін жамылғылармен бүркемей, ашық өмір сүрген. (Ізгілеуова С.).

Исламда еркек пен әйелдің міндеттері жеке-жеке бөлініп, анық көрсетілген. Еркектердің қасиетті парызы – әйелдерді билеу. Әйелдердің қасиетті парызы – еркектерге бойұсыну, бағыну. Бұл былай қарағанда қарапайым ғана қағида болғанмен, өмірде орындалуы өте қиын. Қазақ қоғамының басына төнген алмағайып замандар ұлттың тұнығын шайқап, дүниетанымын астан-кестен қылды.

Осыдан біраз жыл бұрын көшеде хижаб киген қазақ әйеліне жұртшылық таңырқай қарайтын. Ал бүгінгі күні хижаб киген қазақ қыздарын көшеден де, қоғамдық орындардан да, мәдениет ошақтарынан да, жоғары оқу орындарынан да, тіпті мектеп қабырғасынан да кездестіретін болдық. Дегенмен, соңғы кезде қазақ қоғамының хижабқа байланысты көзқарасы қатқал жарылған сынды. Бір тобы толығымен қолдап, шүкіршілік етсе, енді біреулері ескілік қалдығы, еліктеушілік деп, қарсы болуда.

3. Қорытынды.

Ұлт ретінде сақталып қалуымыз – әйел затының тәрбиесіне тікелей байланысты. Әйелдеріміз, әпке-қарындастарымыз мұсылмандық тәрбиені бойына сіңірген иманды, көзі ашық, көкірегі ояу, ұлтын сүйетін, ерін сыйлайтын болса ғана дүниеге ата жолын қуатын текті де сапалы ұрпақ әкеле алады. Сонда ғана әйелдер әрбір шаңыраққа сәуле болып тарап, қазақтың мәңгілік бесігін тербетіп, алтын айдарлы ұл, күміс тұлымды қыз туып, қазақтың санын еселеп өсіреді. Қазақтың ошағына ие болып, түтінінің түзу ұшуын қамтамасыз етеді. Қазақтың атпал азаматының босағасына бақ болып қонып, Қазақ елінің шаңырағын шайқалтпай, керегесінің кең, іргесінің берік болуына кепілдік болады.

Дегенмен, қазақ әйелдері үшін басты міндет – отбасы беріктігін сақтау, бала тәрбиелеу, ерлерін барынша сыйлау, рухани қолдау көрсету болып табылады.

Әдебиет тізімі

Бықай Д. Әйел мүддесіне мүлгі қарауға болмайды // Дала мен қала. 2010. № 16.

Бықай Д. Гендерлік саясат дұрыс па // Дала мен қала. 2011. 22 қараша.

Есбайұлы Б. Тіршілік берекесі // Дала мен қала. 2010. № 1.

Мұхатова О.Х. Қазақ қоғамындағы әйел – ананың орны мен ролі // Вестник ПГУ. – 2010. –

№2.

Тоғызбаева Қ. Гибадаттың денсаулыққа пайдасы // Мұсылман. – 25 б.

Климова Т.В., Балгимбаев А.С., Самратов А.К., Комекбаева Л.К., Некрасова Н.А. Гендерное развитие народа Казахстана. – Алматы. – 2008. – 164 с.

Ізгілеуова С. Отбасы – отанымыздың ошағы. www.schoolkz.ru/load/referaty_na_kazakhs-kom/y/meni...

Исламдағы әйелдің орны мен ролі. «Қазақстан Заман» газеті. www.abai.kz/node/7479.

Қазақтардың гендерлік санасы жөнінде. www.walashkz.by.ru/in_azimbai_gali.htm.

Құлсариева А. Гендерлік саясат пен ұлттық салт-дәстүрдің қабысуы. www.kazakheli.kz/scientific-school/genderlik

Сұлтанхан А.(2011). Ерін сыйлаған әйел - періштелік сипатқа ие болады // SaLNur № 2// www.muslimwomen.com.kz/kk/comment/reply/497.

УДК 530.19

ОҚУШЫЛАРДЫ ФИЗИКА ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУҒА ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Жандарбекова А.М.,
ғылым бөлімінің маманы, ҚМПИ,
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада қиындығы жоғары есептердің шарттары көрсетілген. Сонымен қатар физика курсы бойынша қысқаша түсінік беріліп отыр. Физикалық есептерді шешу үшін заңдар мен формулаларды жаттап қана қою жеткіліксіз. Кез келген физикалық есепті шешуді қамтамасыз ететін толыққанды математикалық білім қажет, сонымен қатар ойлау және талдау жасау қабілеті болуы керек. Ондай жетістікке жету үшін жеткілікті көп мөлшерде есептерді жүйелі шығару, өз бетімен жұмыс жасау қажет. Есептердің шешуі ауқымды есептеулерді қажет етпейді.

Аннотация

В данной статье приведены условия сложных задач. Даны краткие понятия по курсам физики. Чтобы решать задачи по физике, недостаточно знать законы и формулы. Необходимы математические знания, которые обеспечивают решение любой физической задачи, а также талант мыслителя и экспериментатора. Чтобы достичь успехов, нужно решать достаточно много задач и упорно работать над собой.

Ответы задач не требуют больших расчетов.

Abstract

The terms of intricate problems are shown in this article. And short concepts are yet given on the courses of physics. To decide physical tasks are not enough gentlefolks laws and formulas. Mathematical knowledge that provides the decisions of any physical task is needed, and talent must to the way of life to think and experiment. To attain such victories it is needed to be able to decide many enough tasks and work by a soba. The answers of tasks does not require large calculations.

Түйінді сөздер: физикалық есептер, есеп, аналитикалық тәсіл, физикалық құбылыстар, заңдар, физикалық шамалар.

Ключевые слова: физические задачи, задачи, аналитические способы, физические явления, физические законы.

Key words: physical tasks, tasks, analytical methods, physical the phenomena, physical laws.

1. Кіріспе.

Қазіргі кезде оқушының ой - өрісін көтеру, шығармашылық қабілетін дамыту, алған білімін практикада қолдана білуге баулу, әртүрлі ғылыми әдебиеттерді пайдаланып, өзінің білімін тереңдетуге үйрету мәселелеріне айрықша мән беріліп отыр. Себебі мемлекеттік стандартта орта білім беретін мектептерде әрбір шәкіртті жеке тұлға деп санап, оларды өз сұраныстарына, мүдделеріне сай оқыту мен тәрбиелеудің сан қилы үлгілерін қолдану керектігі көзделген. Бұл жағдайда оқыту технологиясын өлзгертуді, оқушыларды өз бетінше білім алуға, өзін-өзі дамытуға, ұйымдастыруға үйрету мәселелеріне көп көңіл бөлуді талап етеді.

Осы міндеттерді атқару жолында басқа пәндер мен қатар физика пәнінің атқаратын рөлі де зор. Себебі физика жаратылыстану ғылымдарының тірегі, ал оның зерттеу әдістері қазіргі заманғы ғылыми танымның тұғыры. Дегенмен, қазіргі уақытта орта мектептегі физика пәні не бөлінген сағат қоры аздық етіп отыр. Осының салдарынан физика сабағында, бұрынғы кез

дегідей лабораториялық жұмыстар көптеп жасалмайды, есептер шығаруға уақыт жетіспейді. Осыдан оқушылардың физика пәніне деген қызығушылығын және оны оқыту сапасын қалай арттыруға болады? деген сұрақ туады.

2. Талқылау.

Менің ойлауымша, бұл тығырықтан шығудың бірден-бір жолы физиканың оқыту әдістемесінің ең тиімді, ұтымды тәсілдерін қолдану, берілген мағлұматтарды оқушының мейлінше аз уақытта терең жан-жақты игеруін қамтамасыз ету және физиканы оқытуды жандандыру әдістерін пайдалануға болады.

Физика есептерін мазмұны, берілу шарты және шығару тәсілдеріне сәйкес бірнеше топтарға бөлуге болады.

1. Мазмұны жағынан ажыратылатын есептерге физиканың механикаға, электродинамикаға, оптикаға және т.б. бөлімдеріне арналған есептер жатады.

2. Берілу шарты бойынша физикалық есептер сапалық, сандық, графиктік, эксперименттік топтарға бөлуге болады.

Сапалық физикалық есептер жаңа сабақтың мазмұнын түсіндіруге өте пайдалы. Сандық есептер физикалық шамалардың ара қатынастарын аналитикалық формулалар арқылы тағайындауда аса қажет. Графиктік есептерден керекті мағлұматтар алуда, шығару барысында графиктер қолданылады. Эксперименттік есептер нақты физикалық құбылыстардың, оларды түсіндіретін тәжірибелердің мәнін түсіндіруге арналады.

3. Шығару тәсілдеріне есептер аналитикалық және синтетикалық болып екіге бөлінеді.

Аналитикалық тәсілде қажетті нәтиже негізгі формулалар, сақтау заңдары арқылы дедукциялық түрде алынады. Синтетикалық тәсілде керекті нәтижелер есептің шарты бойынша анықтауға болатын физикалық шамалар арқылы жеке фактілерден индукциялық түрде ізделінеді.

Физиканы оқыту әдістемесі есеп шығару процесінде үйретуден гөрі ұйымдастыру жағына көбірек көңіл бөледі. Қазіргі кезеңде орын алған есеп шығару әдістемесі негізінен «не істеу керек?» деген сұраққа жауап іздейді, ал қалай істеу керек деген сұраққа жауап жеткілікті дәрежеде ашылмайды.

Менің ойымша, физикалық есептерді шығару әдістерін жетілдіру, ұйымдастырушы алгоритмнің үйрету функциясын күшейту бағытында жүргізілуі тиіс. Оқушыға есептен физиканы көруді қалай үйретуге болады? Бұл үшін оқушылар мына мәселелерді жақсы игеруі тиіс.

1. Физика деген не? Ол нені зерттейді?

2. Физикалық есеп деген не?

3. Есептің мазмұнынан физиканы қалай көруге болады?

Осы үш мәселені шешу жолына қысқаша шолу жасасам.

1. Физика жаратылыстану ғылымы, сондықтан ол физикалық құбылыстарды, денелердің физикалық қасиеттерін зерттейді. Осы физикалық білімдерді практикада, техникада қолдану мүмкіндіктерін қарастырады.

Физика деген сөз термин емес, ол өзіне тән белгілері бар ұғым, түсінік. Бұл пәнді мектепте оқытудың мақсаты оқушылар санасында физика ұғымын қалыптастыру, меңгерту және сол арқылы оқушы бойында жеке тұлғаға тән қасиеттерді дамыту.

2. Физика ұғымы физикалық есептің құрылымын анықтайды. Мұндай есепте: а) өзіне тән заңдылықтармен жүретін бір немесе бірнеше физикалық құбылыс беріледі; б) өзіне тән физикалық қасиеттері бар бір немесе бірнеше денелер қарастырылады.

Кез-келген физикалық есеп нақты физикалық құбылыспен немесе дененің физикалық қасиетімен байланысқан практикалық мәселені шешуге арналады. Демек, физикалық есепті шешу теориялық білімді практикада қолданудың нақты мысалы. Осыдан, физикалық есептер шығару: физикалық құбылыстар, заттардың физикалық қасиеттері және физикалық білімдердің практикада қолданылуы жөнінде қосымша мағлұматтар береді, физикалық заңдар мен теориялардың мәнін терең түсінуге көмектеседі.

3. Есептің мазмұнынан физиканы қалай көруге болады? Менің ойымша, бұл есептің мазмұнындағы физикалық сөздерді табу және оны физикалық ұғым, физикалық заңдылықтар тіліне аудару, ауыстыру. Бұл қандай сөздер? Физикалық құбылыстар туралы айтылатын, денелердің физикалық қасиеттерін білдіретін, олардың қолданылуын растайтын сөздер. Мысалы жаратылыста жүретін кез-келген өзгеріс құбылыс болып табылады. Ал физика табиғаттағы өзгерістерді, құбылыстарды зерттейді. Олай болса физикалық есептердің шартында физикалық сөздер арнайы сөздермен белгіленеді. Шындығында, қозғалады, буланады, қызады, ұлғаяды, сығылады және т.б. өзіне тән заңдылықтары бар әртүрлі физикалық құбылыстардың жүретінін білдіреді.

Денелердің физикалық қасиеттері, олардың қандай зат екендігін немесе қандай заттан жасалғандығын, яғни құрамын білдіретін сөздермен беріледі. Мысалы, азот, шыны, темір, су және т.с.с. Бірақ есепті талдау және оны шығару үшін жүйеде жүретін физикалық құбылыстар мен оны құрайтын денелердің қасиеттерін айқындайтын сөздерді білу жеткіліксіз. Физикалық құбылыстар нақты физикалық шарттарда жүреді және олар есептің физикалық мәнін құрайды.

Осы физикалық шарттар әрбір нақты жағдайларда, қандай сөздермен сипатталатынын есептерден қысқаша үзінділер келтіру арқылы анықтап көрейік:

1. *Жіпке ілінген дене тепе-теңдікте тұр.*
2. *Дене бастапқыда бірқалыпты, соңынан бірқалыпты үдемелі қозғалды.*
3. *Дене белгілі бір биіктіктен еркін құлады.*
4. *Газ изотермиялық түрде ұлғайды.*
5. *Екі дене серпімді соқтығысады.*

Осы келтірілген мысалдардағы нақты физикалық шарттар мыналар:

1. *Дененің тепе-теңдік шарты*
2. *Дененің бірқалыпты және бірқалыпты үдемелі қозғалу шарттары*
3. *Дененің белгілі бір биіктіктен бастапқы жылдамдықсыз еркін құлау шарты*
4. *Газдың тұрақты температурада ұлғаю және сығылу шарты*
5. *Денелердің серпімді соқтығысу шарты*

Физикалық теорияда бұл шарттардың физикалық шешімдері бар. Олай болса кез-келген физикалық есепте оның жасырын түрдегі шешімі беріліп қойылады. Физикалық шарттарды «есепті шығарудың элементтері» деп қарауға болады.

Күрделі есептің шешімі бірнеше қарапайым есептің шешімінен құралады: а) бірнеше физикалық құбылыстар; б) бірнеше денені қамтитын бір физикалық құбылыс; в) берілген жүйе күйлері үшін бірнеше шарттар қарастырылады.

Біріншіден қарапайым есептердің саны физикалық құбылыстардың санымен, екіншіден денелердің санымен, ал үшіншіден берілген жүйе күйлері табылатын шарттардың саны менанықталады. Осыған байланысты жоғарыда енгізілген «есепті шығарудың элементтері» ұғымын кеңейтумүмкіндігі туады. Енді бұл ұғымға есептің физикалық шартын білдіретін сөздер ғана емес, соған эквивалентті қатынастарды барлық қарапайым есептерде өзінің сан мәнін сақтайтын, физикалық шамалар мен есепті талдау үрдісінде пайда болатын қатынастарды да жатқызуға болады.

Сонымен құрылымы жағынан, кез-келген физикалық есеп ішінде физикалық мағынасы бар сөздердің жиынынан құралады.

3. Қорытынды.

Оқытушының міндеті оқушыны осы сөздерді табуға және оларды физикалық ұғымдар мен заңдылықтар тіліне аударуға үйрету. Менің осы бағытта жүргізілген есептеулерім, бұл үрдістің есеп шығару барысында ұдайы жүргізілуі қажет екендігін көрсетеді. Яғни ұйымдастырушы алгоритмнің әрбір пункті белгілі дидактикалық қызмет атқаруы тиіс.

Жоғарыда баяндалған физикалық есептер шығару әдістемесі қолдану нәтижелері:

1. Оқушылардың физика пәніне деген қызығушылығының, ынтасының және физикалық білімдерінің деңгейі біршама артқандығын көрсетті.

2. Оқушылар арасында жүргізілген физикалық бақылау жұмыстарының нәтижелері оқушылардың есеп шығару қабілетінің деңгейі 10–15%-ға жоғарылағандығын көрсетті.

Әдебиет тізімі

- Балаш В.А. Задачи по физике и методы их решения. – М.: «Просвещение». – Изд. 3-е, исп., 1974. – 430 с.
- Гольдфарб Н.И. Сборник вопросов и задач по физике. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1975. – 368 с.
- Коган Л.М. Учись решать задачи по физике. – М.: Изд-во «Высш. школа», 1993. – 368 с.
- Кухлинг Х. Справочник по физике / Перевод с немецк. – М.: Изд-во «МИР», 1982. – 520 с.
- Понимаете ли вы физику? Задачи Капицы. – М.: Изд-во «Знание», 1968. – 95 с.

УДК 37.03

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ТОЛЕРАНТНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Жаркунгулова З.Д.,
магистр педагогики и психологии,
преподаватель, КГПИ,
Зайцева В.Р.,
студентка 2 курса, КГПИ
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Бұл мақала педагогикалық институтта білім алушы студенттерінің толеранттық қарым-қатынас мәселесінің дамуын зерттеуге арналған. Бұл мәселені зерттеу барысында қиын топтардың толеранттық қарым-қатынасының даму деңгейі беріледі, содан соң оның салыстырмалы қорытындысы шығады. Толеранттық қарым-қатынасты дамыту үшін жоғары деңгейдегі психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктер ұсынылады. Соның ішінде психологиялық тренинг болашақ мұғалімдерде толерантты қарым-қатынасты дамытудағы ең тиімді тәсіл болып табылады.

Аннотация

Статья посвящена проблеме исследования развития толерантного взаимодействия студентов педагогического вуза. На основе экспериментальной работы проблемной группы приводятся результаты диагностики уровня развития толерантного взаимодействия студентов и дается их сравнительный анализ. Предлагаются наиболее благоприятные психолого-педагогические условия развития толерантного взаимодействия студентов педагогического вуза. Психологический тренинг как активизация саморазвития студентов выступает наиболее эффективным средством развития толерантного взаимодействия будущих учителей.

Abstract

The article focuses on the study of development of tolerant interaction of students of pedagogical high school. On the basis of experimental work presents the results of research group level diagnostics development of tolerant interaction between students and given their comparative analysis. Offered the most favorable conditions for psychological and pedagogical development of tolerant interaction of students of pedagogical high school. Psychological training as self-activation students acts as the most effective means of developing a tolerant interaction of future teachers.

Түйінді сөздер: толеранттық қарым-қатынас, студенттік кезең, интолеранттылық, психологиялық тренинг, диагностика.

Ключевые слова: толерантное взаимодействие, студентчество, интолерантность, психологический тренинг, диагностика.

Key words: tolerant interaction, students, intolerance, psychological training, diagnostics.

1. Введение.

В условиях современного состояния общества проблема толерантности относится к одному из наиболее значимых направлений политики Казахстана. Казахстан на сегодняшний день является уникальным примером единства людей, основу достижений которого составляет модель толерантных отношений.

В своем Послании народу Казахстана Н.А. Назарбаев (2014) отметил: «Казахстан XXI века – страна, созданная с «нуля» всего за два десятилетия талантливым, трудолюбивым, толерантным народом!»

Основную роль в формировании толерантности между людьми всегда отводили и отводят именно образованию, трактуя его традиционно как процесс и результат усвоения человеком опыта в виде системы знаний, умений, навыков и отношений, т.е. определяя и рассматривая как часть процесса социализации.

Проблема толерантного взаимодействия приобретает особую значимость в процессе обучения в вузе, так как в современном обществе востребованы специалисты не только с высоким профессиональным уровнем, но и обладающие способностью принимать происходящие в обществе события и конструктивно взаимодействовать с окружающими людьми.

Именно студенческая среда представляет собой одну из наиболее интенсивных зон межнационального, межличностного взаимодействия, именно здесь формируются различные стереотипы, установки молодого поколения на межнациональные и межличностные контакты.

Задача педагогических вузов и колледжей – подготовить будущих учителей к толерантному взаимодействию в поликультурной образовательной среде современной казахстанской школы.

Основное внимание в большинстве педагогических исследованиях уделяется межнациональной толерантности, в то время как ощущается недостаточная глубина исследования проблемы толерантности в межличностных отношениях преподавателей и студентов, внутри студенческой группы в процессе высшего образования, а также способов и приемов развития толерантности в процессе обучения.

Множество исследований посвящено психолого-педагогическому аспекту воспитания толерантности (А.Г. Асмолов, М.С. Мириманова, А.А. Погодина, М.И. Рожков, О.А. Попова, Г.У. Солдатова, Д.В. Зиновьев, П.Ф. Комогоров, Г.С. Кожухарь, Е.В. Рыбак, В.П. Комаров, Ю.С. Яценко, Скрыбина, С.А. Узакбаева, Ж.Ж. Наурызбай, Р. Башарулы, М.А. Абсатова, Абетова, З.Т. Кабылбекова, И.Б. Цепкова, З.С. Айдарбеков и др.).

2. Материалы и методы.

Проблема исследований толерантности многообразна и разнопланова. Толерантность в научной литературе рассматривается как уважение и признание равенства, отказ от доминирования и насилия, признание многомерности и многообразия человеческой культуры, норм поведения, отказ от сведения этого многообразия к единообразию и преобладанию какой-либо одной точки зрения (Асмолов А.Г., Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., 2001, с. 33).

Под толерантностью следует понимать качество личности, которое является составляющей гуманистической направленности личности и определяется ее ценностным отношением к окружающим. Оно представляет установку на определенный тип отношений, который проявляется в личностных действиях человека.

Позитивное понимание толерантности достигается через уяснение ее противоположности – интолерантности, или нетерпимости, которая основывается на убеждении, что твоя

группа, твоя система взглядов, твой образ жизни стоят выше всех других. В основе интолерантности лежит неприятие другого за то, что он выглядит, думает, поступает иначе. Нетерпимость порождает стремление к господству и уничтожению, к отказу в праве на существование тому, кто придерживается иных норм жизни. Практически интолерантность выражается в широком диапазоне форм поведения – от обычной невежливости, пренебрежительного отношения к людям другой национальности и культуры до этнических чисток и геноцида, умышленного и целенаправленного уничтожения людей.

Основными формами проявления интолерантности являются: оскорбления, насмешки, выражение пренебрежения; негативные стереотипы, предубеждения, предрассудки, основывающиеся на отрицательных чертах и качествах; этноцентризм; дискриминация по различным основаниям в виде лишения социальных благ, ограничения прав человека, искусственной изоляции в обществе; расизм, национализм, эксплуатация, фашизм; ксенофобия в форме этнофобии, мигрантофобии; осквернение религиозных и культурных памятников; изгнание, сегрегация, репрессии; религиозное преследование (Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д., 2000).

Так как основным фоном повседневной учебной жизнедеятельности является взаимодействие студентов между собой, с преподавателями, а в дальнейшем и с учениками, то «толерантное взаимодействие будущих учителей»; понимаем как сложное личностное новообразование, предполагающее наличие определенного уровня знаний о толерантном поведении и деятельности, ценностных отношений к особенностям различных культур, а так же умений и навыков взаимодействия с их представителями.

Целью развития толерантного взаимодействия у студентов является готовность к конструктивному взаимодействию не только друг с другом и с преподавателями, но и вообще с другими людьми, независимо от их социальной, национальной, религиозной принадлежности, мировоззрения, взглядов, стилей мышления и поведения.

Процесс развития толерантного взаимодействия у будущих учителей подразумевает не только создание условий для гармоничного развития личности, но и процесс, направленный на гармонизацию отношений личности с окружающим миром, терпимость, признание, принятие и понимание со стороны субъектов взаимодействия, сохранение и уважение традиций, духовно-нравственных ценностей разных народов, к людям с абсолютно разными взглядами, мировоззрением. Необходимо научиться уважать друг друга, строить мирный диалог, проявлять сотрудничество и опеку, готовность к выполнению различных социальных ролей, к разрешению конфликтных ситуаций.

В рамках работы проблемной группы нами было проведено исследование уровня развития толерантного взаимодействия студентов педагогического вуза.

Цель исследования – теоретическое и экспериментальное изучение толерантного взаимодействия субъектов образовательного процесса педагогического вуза.

Для выявления уровня развития толерантного взаимодействия будущих учителей была проведена диагностика, в которой использовались следующие методики: «Методика, направленная на измерение выраженности этнической идентичности», «Методика исследования уровня эмпатийных тенденций», «Методика диагностики общей коммуникативной толерантности» (В.В. Бойко, 2006).

В исследовании принимали участие 15 студентов 2 курса специальности «Образование» естественно-математического факультета.

3. Результаты и обсуждение.

Проведенная методика по измерению степени выраженности этнической толерантности у студентов показала, что примерно 53,4% респондентов предпочитают общаться только с представителями своего народа, считают правильным, если каждый человек будет жить у себя на Родине, вступать в брак с представителем своей национальности. 20% респондентам безразлична их этническая принадлежность, также безразлична национальность людей, которые находятся у власти в его стране. 26,6% респондентов считают, что каждый человек дол-

жен уважать традиции любого народа, а не только своего, и все люди, независимо от национальности, должны обладать равными правами.

Исследование уровня эмпатийных тенденций показало, что студентов с очень высоким уровнем эмпатийности – 0%; с высоким уровнем – 6,7%; с нормальным уровнем эмпатийности – 40%; с низким – 46,6%; с очень низким – 6,7%. В результате наблюдается низкий уровень проявления эмпатии.

Диагностика коммуникативной толерантности показала, что у большей части респондентов – 66,7% – наиболее выражена нетерпимость к окружающим, т.е. проявляется интолерантность. Только у 33,3% опрошенных наблюдается более терпеливое отношение к окружающим (Рис. 1).

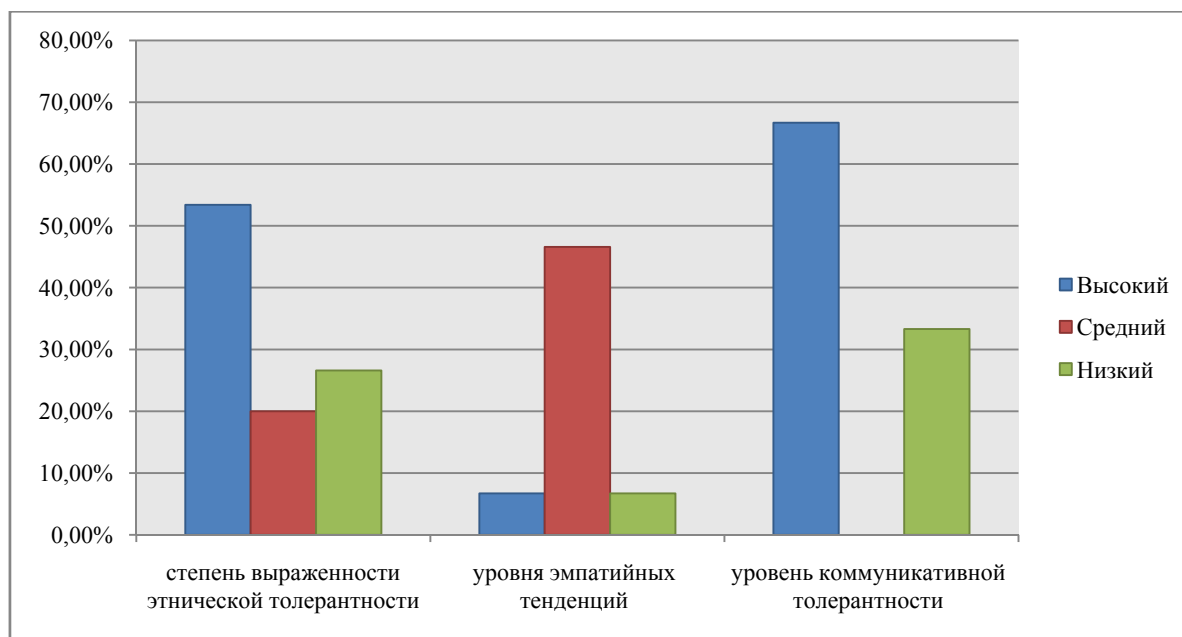

Рис. 1. Данные состояния уровня развития толерантного взаимодействия студентов естественно-математического факультета

На основании результатов экспериментального исследования были сделаны следующие выводы: существующая система подготовки будущих учителей недостаточно сориентирована на развитие у них толерантного взаимодействия, что сказывается на уровне умения жить в социуме, на качестве дальнейшей работы; повышение уровня развития толерантного взаимодействия у студентов педагогических вузов может быть обеспечено путем разработки и реализации условий.

Одним из предлагаемых условий является активизация саморазвития студентов в рамках психологического тренинга.

Нами проведен тренинг развития толерантного взаимодействия студентов, в котором приняли участие 15 студентов 2 курса специальности «Образование».

Тренинговая форма занятий нами выбрана не случайно, т.к., во-первых, соответствует стремлению студентов к самопознанию и самореализации, во-вторых, позволяет комплексно реализовывать различные методики формирования и развития толерантности, влияя как на прогностический, так и на мотивационно-ценностный и рефлексивно-деятельностный компоненты. Тренинг мы использовали, с одной стороны, как средство создания условий для самораскрытия участников и самостоятельного поиска решения проблем, с другой – как форму передачи знаний и развития умений и навыков толерантного взаимодействия.

Тренинг толерантности способствует развитию умений и навыков взаимодействия с представителями различных культур, наций, социальных групп.

В процессе тренинга предполагается формирование и закрепление тех навыков и умений, которые соответствуют эффективному и позитивному взаимодействию между людьми. Особое внимание уделяется межличностному и групповому взаимодействию: развитию способности к гибкому общению, открытости новому опыту и людям, способности к проявлению уважения, включенности во взаимодействие, умению поддерживать позитивный контекст межличностных отношений. Эти стороны поведения отражают способность общаться в адаптивной, гибкой, дружелюбной манере.

Прежде чем приступить к работе предлагалось принять правила, которые лежат в основе работы практически всех групп:

1. Общение по принципу «здесь и теперь». Многие люди стремятся не говорить о том, что они чувствуют, что думают, так как боятся показаться смешными. Для них характерно стремление уйти в область общих рассуждений, заняться обсуждением событий, случившихся с другими людьми. Это срабатывает «механизм психологической защиты». Но основная задача нашей работы – превратить группу в своеобразное объемное зеркало, в котором каждый смог бы увидеть себя во время своих разнообразных проявлений, лучше узнать себя и свои личностные особенности. Поэтому во время занятий все говорят только о том, что волнует каждого именно сейчас, и обсуждают то, что происходит с нами в группе.

2. Персонификация высказываний. Для более открытого общения во время занятий мы отказываемся от безличной речи, помогающей скрывать собственную позицию и тем самым уходить от ответственности за свои слова. Поэтому мы заменяем высказывание типа: «Большинство людей считает, что...» на такое: «Я считаю, что...», «Некоторые из нас думают...» на «Я думал...» и т.п. Отказываемся мы и от безадресных суждений о других. Заменяем фразу типа: «Многие меня не поняли» на конкретную реплику: «Оля и Соня не поняли меня».

3. Искренность в общении. Во время работы группы мы говорим только то, что чувствуем и думаем по поводу происходящего, то есть только правду. Если нет желания говорить искренне и откровенно, то мы молчим. Это правило означает открытое выражение своих чувств по отношению к действиям других участников и к самому себе. Естественно, что никто не обижается на высказывания других членов группы. Мы испытываем только чувство признательности и благодарности за его искренность и откровенность.

4. Конфиденциальность всего происходящего в группе. Все, что происходит во время занятий, ни под каким предлогом не выносится за пределы группы. Мы уверены в том, что никто не расскажет о переживаниях человека, о том, чем он поделился во время занятия. Это помогает нам быть искренними, способствует нашему самораскрытию. Мы не боимся, что содержание нашего общения может стать известным другим людям, кроме членов группы. Мы доверяем друг другу и группе в целом.

5. Определение сильных сторон личности. Во время занятий (в ходе упражнения или его обсуждения, в процессе выполнения заданий или этюдов) каждый из нас стремится подчеркнуть положительные качества человека, с которым мы работали вместе. Каждому члену группы, как минимум, одно хорошее и доброе слово.

6. Недопустимость непосредственных оценок человека. При обсуждении происходящего в группе мы оцениваем не участника, а только его действия и поведение. Мы не используем высказывания типа: «Ты мне не нравишься», а говорим: «Мне не нравится твоя манера общения». Мы никогда не скажем: «Ты плохой человек», а просто подчеркнем: «Ты совершил плохой поступок».

7. Активное участие в происходящем. Это норма поведения, в соответствии с которой в любую минуту мы реально включены в работу группы.

8. Уважение говорящего. Когда высказывается кто-то из членов группы, мы его внимательно слушаем, давая человеку возможность сказать то, что он хочет. Мы помогаем говорящему, показывая всем своим видом, что мы слушаем его, что мы рады за него, что нам интересно его мнение, его внутренний мир.

9. Доверительный стиль общения. Для того чтобы группа работала с наибольшей отдачей, чтобы участники максимально доверяли друг другу, в качестве первого шага к практическому созданию климата доверия предлагается принять единую форму обращения на «ты». Это психологически уравнивает всех членов группы, в том числе и ведущего, независимо от возраста, социального положения, жизненного опыта и т.д. (Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д., 2000).

Результаты, полученные нами на заключительном этапе исследования (Таблица 1), наглядно свидетельствуют о заметном возрастании в группе, где проводился тренинг, по сравнению с предыдущими показателями (среднего – с 42,4% до 46,4%) уровня развития толерантности у студентов педагогического вуза (Рис. 2).

Таблица 1.

Результаты уровня развития толерантного взаимодействия студентов специальности «Образование» после проведения тренинга

Показатель	высокий	средний	низкий
До	23,60%	42,40%	34%
После	27,60%	46%	26,00%

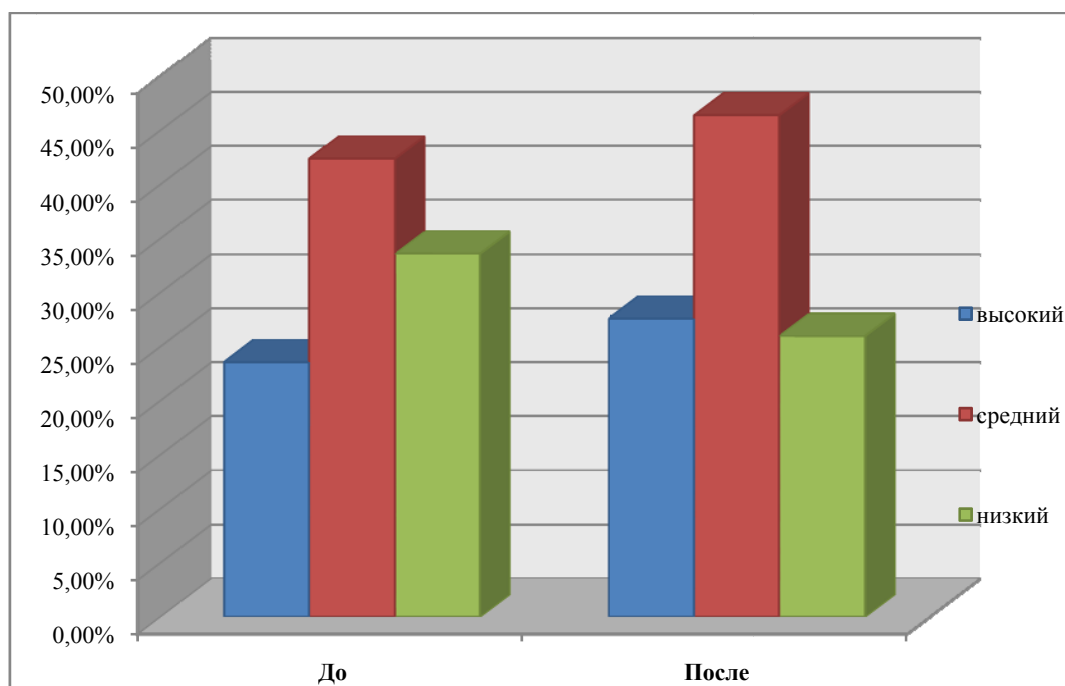

Рис. 2. Результаты уровня развития толерантного взаимодействия студентов специальности «Образование» после проведения тренинга

Мы провели мониторинг уровня развития толерантного взаимодействия студенческой молодежи, который показал, что в 2012–2013 г. после проведения тренинга на специальности «Педагогика и психология» (Таблица 2) результаты изменились на 7% (Рис. 3) и специальности «Образование» – на 4%, что можно объяснить спецификой специальности.

Таблица 2.

Результаты уровня развития толерантного взаимодействия студентов
Специальности «Педагогика и психология»

Показатель	высокий	средний	низкий
До	23,60%	46,30%	30%
После	25,60%	53%	21,40%

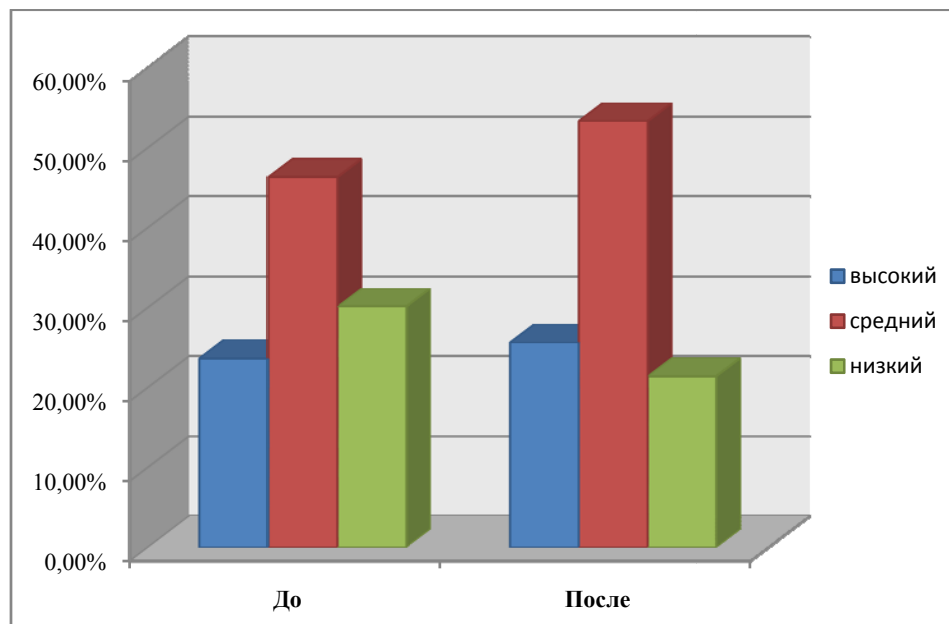

Рис. 3. Результаты уровня развития толерантного взаимодействия студентов специальности «Педагогика и психология».

4. Выводы.

Таким образом, мы пришли к выводу, что наиболее эффективным средством развития толерантного взаимодействия студентов служит психологический тренинг.

Также в учебных заведениях для формирования толерантности и развития толерантного взаимодействия необходимо создавать наиболее благоприятные соответствующие условия. Основными психолого-педагогическими условиями развития толерантного взаимодействия у студентов в учебно-профессиональной деятельности являются: активизация эмоциональной сферы; коллективная творческая деятельность; активизация исследовательской деятельности студентов в кружке «Толерантность»; моделирование проблемных, конфликтных ситуаций; проведение круглых столов, организация диалога, дискуссии; учет психолого-педагогических особенностей студентов; стимулирование осознания студентами профессиональной значимости толерантности.

Список литературы

- Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. О смыслах понятия «толерантность» // Век толерантности. – М., 2001. – 140 с.
- Большая энциклопедия психологических тестов. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 416 с.
- Назарбаев Н.А. Казахстанский путь–2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее: Послание Главы государства народу Казахстана // Казахстанская правда. 2014 г. №11. С. 1–3.
- Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Жить в мире с собой и другими. Тренинг толерантности для подростков. – М., 2000.

УДК 57.08

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОЛЕВЫХ МЕТОДОВ ИЗУЧЕНИЯ СЛЕПНЕЙ
(DIPTERA: TABANIDAE)

Коптев А.И.,
студент 4 курса, КГПИ,
Брагина Т.М.,
доктор биологических наук,
профессор, КГПИ,
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Аталмыш жұмыста Қостанай облысының, Қазақстанның жиын-те-
рім тәсілдері мен соналар фаунасы (Diptera: Tabanidae) туралы мағұлмат
келтірілген.

Аннотация

В работе приводятся некоторые данные о методах сбора и фауне
слепней (Diptera: Tabanidae) Костанайской области, Казахстан.

Abstract

This article includes some data about some collection methods and the fau-
na of horseflies (Diptera: Tabanidae) of Kostanai region, Kazakhstan.

Түйінді сөздер: соналар, жиынның әдістері, фауна, биология, Қостанай
облысы, Қазақстан.

Ключевые слова: слепни, методы сбора, фауна, биология, Костанайская
область, Казахстан.

Key words: horseflies, collection methods, fauna, biology, Kostanay Region, Kazakhstan.

1. Введение.

Кровососущие двукрылые насекомые, называемые гнусом, к числу которых относятся слепни (*Diptera, Tabanidae*), причиняют сельскому хозяйству огромный ущерб. Слепни – самые крупные представители этого комплекса. Объектом данного исследования является семейство слепни (*Tabanidae*), класса Насекомые (*Insecta, Insecta-Ectognatha*), отряда Двукрылые (*Diptera*) типа Членистоногие (*Arthropoda*) (Шевченко, 1961), обитающие на территории Костанайской области.

Слепни (*Tabanidae*) – крупные или среднего размера кровососущие мухи с огромными радужными глазами. В природе слепни являются неотъемлемым компонентом природных сообществ (Шевченко, 1961).

На территории Казахстана обитает 93 вида слепней и еще 10 видов, нахождение которых вероятно или не вызывает сомнений. Анализ литературы показал, что на территории Костанайской области зарегистрировано 29 видов слепней и еще около 5 видов, обитание которых возможно или не вызывает сомнений (Абуладзе, 1982).

Слепни весьма активны днём в тёплое, солнечное время при температуре от +15 С и выше, лёт имаго продолжается с мая по октябрь. При этом состав фауны слепней за весь период меняется как количественно, так и качественно. Для полного охвата всего видового состава слепней необходимо использовать различные методы отлова, а также следует проводить отлов в различных биотопах регулярно, с промежутками не более чем в 5–6 дней (Калмыков, 1955).

2. Материалы и методы.

Для их отлова используются разные методы – ручные сборы, отлов энтомологическим сачком и другие. Применяются также различные конструкции ловушек, использование кото-

рых является важной и эффективной частью изучения видового разнообразия и численности слепней.

В отечественной литературе отмечают четыре наиболее используемых метода отлова слепней:

1. Сборы с помощью энтомологического сачка. Единицей сравнения степени обилия слепней является количество особей, пойманных во время их нападения за 20 минут лова сачком.

2. Ручные сборы – сборы «на себе» и в машине.

3. Сборы с помощью «луж смерти».

Это небольшие 1–5 кв. м искусственные или естественные водоемы, поверхность которых заливадается керосином или нефтью. Слепни для утоления жажды летят к таким водоемам, с налета касаются поверхности воды, захватывают каплю жидкости с керосином или нефтью, которые закупоривают дыхальце, и насекомое скоро погибает. Погибших слепней вылавливают из лужи, тщательно промывают в нескольких порциях серного эфира, бензина или спирта. Такие отмытые экземпляры не изменяют своего вида и вполне пригодны для определения (Порчинский, 1915).

4. Сборы с помощью ловушки Скуфьина и портативной ловушки для слепней (Шевченко, 1961).

Ловушка Скуфьина (Рис. 1) состоит из деревянного каркаса, покрытого грубошерстной тканью. Сверху на чучело помещают вершеобразную ловушку из мелкоячеистой металлической сетки или марли. Большинство видов слепней обычно нападает на животных снизу, с теневой стороны. Ловушка действует по принципу фотоэлектрона. Привлекаемые во время облета темным контуром самки слепней попадают под чехол в затемненное пространство, стремятся выбраться вверх на свет и проникают через воронку в ловчее приспособление, откуда уже не могут вылететь наружу. Эту ловушку ставят в местах массового скопления слепней и производят учёт попавших в неё насекомых в разное время светового дня (Скуфьин, 1973).

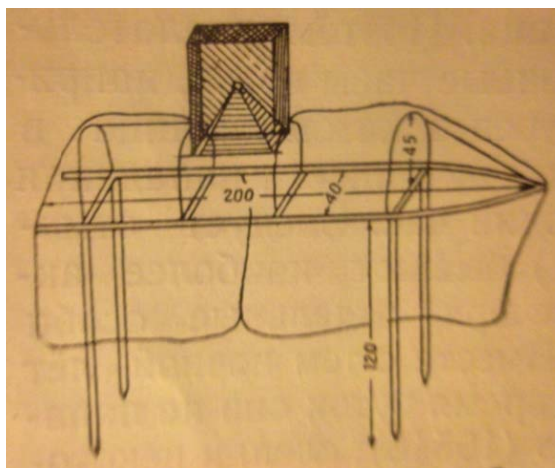

Рис. 1. Схема чучелообразной ловушки для слепней

Портативная ловушка (Рис. 2) устроена на том же принципе, что и ловушка Скуфьина, однако ее преимуществами считаются малые размеры и ничтожный вес. Портативная ловушка, как и ловушка Скуфьина, размещается в различных биотопах на открытых местах, чтобы ловушки хорошо были заметны и не маскировались от слепней зарослями (Скуфьин, 1973).

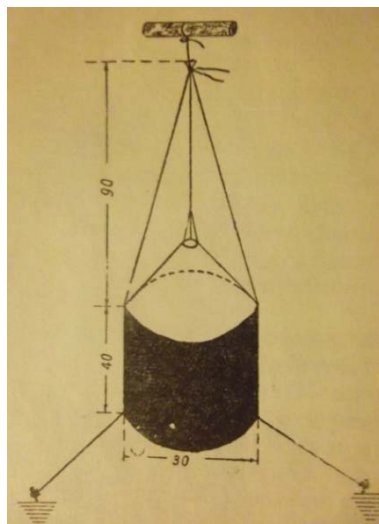

Рис. 2. Схема портативной ловушки для слепней (по Шевченко, 1956).

С-ловушка, или слепень-ловушка (Рис. 3), – достаточно эффективная и простая в сборке, разработана голландскими учеными. Данная ловушка использовалась в ходе собственных исследований в 2013 году в рамках Программы малых грантов НИЦ ПЭБ КГПИ/Института Западной Вирджинии.

Принцип работы С-ловушки. Слепни по ошибке воспринимают черный, нагретый на солнце шар в С-ловушке как большое тепловое животное и летят на этот шар. Когда они садятся на этот шар и исследуют "жертву", то пытаются ужалить его. После неудачной попытки они взлетают с поверхности шара. Слепни – вертикально взлетающие насекомые, они могут полететь только вверх. Ловушка разработана таким способом, что посредством конического колпака слепни направляются вверх к центру и собираются в приемник.

Рис. 3. Заводская С-ловушка для слепней (источник: <http://www.worldhorses.jimdo.com>)

Из этого приемника они не могут убежать. Приемник должен периодически опустошаться. С-ловушка устанавливается на открытом воздухе и работает без какой-либо потреб-

ности в химикатах или электричестве. Обширные тесты показали сокращение количества слепней на 90–95 % вокруг ловушки (Сайт «Ловушки...», 2013).

При изучении численности слепней разными методами учетов было установлено, что сбор сачком по ежечасным учетам за 20 минут в течение дня был наиболее эффективным как в качественном, так и в количественном отношении. При использовании этого метода было собрано 27 видов слепней, ловушками Скуфьина - 22 и «лужами смерти» - 15. Наибольшая степень общности видового состава отмечалась при ручных сборах «на себе» и ловушкой Скуфьина ($K = 81,48 \%$), а наименьшее сходство наблюдалось при сборах «на себе» и «лужами смерти» ($K = 55,56 \%$). Сборы «на себе» были эффективнее в 4,4 раза, чем ловушкой, и в 13,8 раза, чем «лужами смерти». Большую уловистость сборов сачком «на себе» можно объяснить, видимо, тем, что подвижные объекты привлекают слепней сильнее, чем неподвижные. Однако показатели могут варьировать в различных биотопах и условиях (Скуфьин, 1973).

Исходя из предоставленных данных, следует вывод, что метод изучения видового разнообразия и численности слепней с помощью ловушки достаточно эффективен, их использование не требует больших затрат времени и сил, а также охватывает большой видовой состав, который из-за активности очень сложно поймать с помощью сачка.

Таким образом, представленные ловушки имеют большую практическую значимость в сборе слепней. Для проведения собственных исследований была выбрана С-ловушка как наиболее простая в изготовлении и имеющая высокую эффективность.

С-ловушка, или слепень-ловушка, использованная при исследованиях в 2013 году.

В ходе собственного исследования использовалась самодельная С-ловушка (Рис. 4). Она является отличным приспособлением с преимуществами перед другими ловушками:

1. Возможность самодельного изготовления.
2. Экологически безопасное изделие. Работа ловушки без какой-либо потребности в химикатах или электричестве, что особенно важно и удобно для работы в заповедной зоне и в полевых условиях.
3. Высокая эффективность сбора. Обширные тесты показали сокращение количества слепней на 90–95 % вокруг ловушки.

Рис. 4. Самодельная С-ловушка. Окрестности п. Караменды Наурзумского района Костанайской области. Фото автора.

Сбор слепней с помощью С-ловушки проводился с 1 по 25 июля 2013 г., всего ловушка применялась 8 раз в дневное время в течение 2 часов и 2 раза в ночное время в различных биотопах.

3. Результаты и обсуждение.

Результат сбора видового разнообразия оказался весьма эффективным, всего с помощью С-ловушки было собрано 14 видов слепней, из них 12 попались днем: *Tabanus leleani leleani* Aust., *T. glaucopis* Szilady, *T. nigrivitta* Ols., *T. acuminatus* Lw., *T. bromius* L., *T. sabuletorum* Lw., *T. agrestis* Wied., *T. maculicornis* Zet., *T. pallitarsis* Ols., *T. autumnalis autumnalis* L., *T. autumnalis* L., *Chrysops pictus* Mg. и 2 вида ночью: *T. confinis* Zt. *T. semipollinosus* Ols. По видовому составу с помощью ловушки было собрано 4 вида слепней, не встречающихся в ручных сборах и сачком: *Tabanus leleani leleani* Aust., *T. maculicornis* Zet., *T. Pallitarsis* Ols. и *T. semipollinosus* Ols.; но также собрано 6 видов, которые пойманы ручным методом и сачком и не встречаются в сборах ловушками: *Chrysops nigripes* Zet., *Chr. relictus* Meig., *T. soltistialis* Schiner, *T. bromius bromius* L., *Ch. turkestanica* Krober и *Crysozona pluvialis* L. .

Результаты количественного сбора оказались менее эффективными по сравнению с другими методами. Всего было выловлено 46 слепней: за 8 раз по 2 часа днем 43 экземпляра и 3 экземпляра ночью. Так, за 20 мин. кошения сачком возле стада КРС и лошадей можно собрать от 0 до 7 экземпляров, а сборы руками в машине и на себе бывают более эффективными от 0 до 20 экземпляров имаго. Это объясняется чрезвычайной активностью слепней.

4. Выводы.

Таким образом, с помощью С-ловушки было собрано 63 экземпляра имаго слепней 14 видов, из них 4 не попадались на ручном и методе с помощью энтомологического сачка. Эффективность С-ловушки доказана на практических сборах слепней.

5. Благодарности.

Работа выполнена по Программе малых грантов Научно-исследовательского центра проблем экологии и биологии Костанайского государственного педагогического института МОН РК/Университета Западной Вирджинии, США, за что выражаем большую благодарность.

Список литературы

- Абуладзе К.И. Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных. – М.: Колос, 1982.
- Калмыков Е.С. Влияние кровососущих двукрылых на производительность труда // Мед. паразитол. и паразитарные болезни. – Т. 26. Вып. 1. 1955. – С. 46–48.
- Порчинский И. А. Слепни (Tabanidae) и простейшие способы их уничтожения // Тр. Бюро энтомол. – Т. 2. – № 8. – 1915. – С. 1–63.
- Скуфьин К.В. Методы сбора и изучения слепней. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1973. – 104 с.
- Шевченко В.В. Слепни Казахстана. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1961. - 328 с.
- Сайт «Ловушки для слепней»: <http://www.slepni-lovushki.ru> (обращение 20.05.2013 г.)
- Энтомологический сайт, <http://www.concur-service.ru> (обращение 20.05.2013 г.)

УДК 796:001.92

ПРАКТИКА ЙОГИ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Полонянкина З.Г.,
старший преподаватель, КГПИ
Досмухамедова М.М.,
магистр педагогических наук,
Беденко Д.В.,
студентка 2 курса КГПИ,
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Жан-жақты дамыған тұлға қалыптастырудың бір әдісі - дене тәрбиесі, оқу үрдісі барысында студенттердің денсаулықты нығайтып, психологиялық және физиологиялық жағдайын жақсартудың әдісі болып табылады.

Халық денсаулығы – бүкіл дүние жүзі мемлекеттерінің алдыға қойған өзекті проблемаларының бірі. Заманауи аэробты спорт түрлерін мектептегі және жоғары оқу орындарындағы «Дене шынықтыру» пәніне еңгізу оқышылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, оқу үрдісін тартымды етіп, денсаулықтарына тиімді әсерін тигізеді.

Аннотация

Физическое воспитание является одним из средств формирования всесторонне развитой личности, фактором укрепления здоровья, оптимизации физического и психологического состояния студентов в процессе профессиональной подготовки.

Одна из основных проблем, которую ставят перед собой государства всего мира, – это здоровье нации. Внедрение современных аэробных видов спорта в учебную дисциплину «Физическая культура» способно не только повысить интерес учащихся школ и высших учебных заведений к этому предмету, но и сделать процесс занятий более увлекательным и благотворно повлиять на их здоровье.

Abstract

Physical behavior is one of the way to build may sights and developed personality, strong health, optimization of physical and psychological personality of student in the process of professional preparing.

One of the main problem, which governments all over the world make like an aim - it is health of nation. Making an aerobe kinds of sports like a discipline in «Physical Education» subject, can rise an interest of students in school and in universities to this subject, and will make a process more entertainment and can influence to the health from better sight.

Түйінді сөздер: физикалық денсаулық, йога, асандар, ежелгі практика, өзін-өзі дамыту, студенттер.

Ключевые слова: физическое здоровье, йога, асаны, древняя практика, саморазвитие, студенты.

Key words: physical health, Yoga, Asans, ancient practice, selfdevelopment, students.

1. Введение.

«Чем вообще выгодна йога? Каковы ее преимущества?»

Не нужно никаких снарядов, залов, приспособлений. То, с чем идет работа в йоге, – собственное тело, есть в наличии у каждого.

Не нужно времени на поездки куда-то: йогу вполне можно практиковать дома.

Не нужно много места: минимально 2 квадратных метра поверхности.

В йоге задействовано не только тело, но и психика.

Надежность йоги в том, что этот метод, выверенный тысячами лет, в отличие, от новомодных, он эволюционен и безошибочен». (В. Бойко).

Основным компонентом здорового образа жизни человека является его личная физическая культура. Это часть культуры личности, основу специфического содержания которой составляет рациональное использование человеком одного или нескольких видов физической деятельности в качестве фактора оптимизации своего физического и духовного состояния. Иначе говоря, личная физическая культура воспитывается и проявляется в физкультурно-спортивной деятельности.

Современные системы физических упражнений представляют собой специально подобранные движения и позы, направленные на комплексное или избирательное воздействие на определенные функциональные системы организма.

В настоящее время наибольшей популярностью пользуются атлетическая гимнастика, ритмическая гимнастика (аэробика), стретчинг, шейпинг, единоборства и комплексы физических упражнений из восточных систем: у-шу, йога, цигун.

К особенностям организации учебных занятий отдельными системами физических упражнений следует отнести некоторые ограничения в их выборе. Дело в том, что на обязательных занятиях по учебной дисциплине «Физическая культура» могут использоваться только те системы (или элементы этих систем), которые связаны с повышенной двигательной активностью. Поэтому целые разделы, например, из системы «йога», основанные на длительной медитации, длительном расслаблении и пассивном растягивании мышц, хотя и имеют определенный оздоровительный эффект, не могут быть рекомендованы для регулярных занятий в обязательное учебное время из-за их крайнего избирательного воздействия на отдельные системы организма. Но это не исключает использования подобных упражнений в учебных занятиях в ознакомительном аспекте или в качестве вспомогательного средства.

Одна из основных проблем, которую ставят перед собой государства всего мира, – это здоровье нации. И прежде всего, здоровье подрастающего поколения. Внедрение современных аэробных видов спорта в учебную дисциплину «Физическая культура» способно не только повысить интерес учащихся школ и высших учебных заведений к этому предмету, а также сделать процесс занятий более увлекательным и благотворно повлиять на их здоровье.

2. Обсуждение.

Йога – это хороший способ для поддержания своего физического и психологического здоровья, также это естественное развитие тела и ума, проверенное тысячелетиями.

Йога (Yoga) – союз, общение. Слово «йога» происходит от корня «Юдж» («yuj»), означающего *соединять, сочетать, концентрировать свое внимание*. Это одна из шести систем индийской философии, детально описанная мудрецом Патанджали. Йога – это союз нашей воли и воли Божьей, уравновешенность души, которая дает возможность видеть жизнь беспристрастно во всех ее проявлениях. Главная цель йоги – обучить средствам, которыми человеческая душа может быть полностью воссоединена с Высшим Духом, пронизывающим Вселенную, и так освободиться от несовершенства. (Б. К. С. Айенгар «Пранаяма: искусство дыхания», 1995).

Через практику йоги человек учится понимать себя, концентрировать внимание на том, что делает сию минуту, сохранять присутствие духа в повседневной жизни, обрести ясность сознания. Занятия йогой способствуют развитию ментальных способностей, эмоциональному и духовному совершенствованию.

Йога гармонизирует все аспекты человеческого бытия: физический, ментальный, эмоциональный и духовный, помогая полнее реализовать лучшее, что заложено в человеке с рождения. Также она предлагает нам здоровый образ жизни, который способствует уважительным отношением со всеми и всем, что нас окружает. Дисциплины, которые изучаются

при практики йоги, по сути, являются инструментами, помогающими преодолеть, например, дисбаланс, который возникает на разных уровнях, дурные привычки.

Йога существует тысячи лет. Известно, что она появилась в Индии, упоминания о ней, ее философии и асанах (позы йоги) есть в самых древних манускриптах. Многое из того, что мы сейчас знаем о йоге, известно благодаря трудам Патанджали, индийского мудреца и пророка, йога, который жил около 300 года до Р. Х. Он известен тем, что написал бессмертные «Йога-сутры», краткие наставления, отражающие суть этой культуры, ее удивительных знаний. На протяжении многих столетий сутры изучали последователи мастеров йоги и передавали изустно своим ученикам. Это было связано в основном с тем, что многие из них не умели читать и писать.

В наше время знания о йоге проникают в каждый уголок планеты. В разных странах открыто много школ, каждая из которых имеет свои особенности. Но как бы ни различались они между собой, главное в учении остается неизменным на протяжении веков: йога служит людям.

Всего же существует несколько видов практик йоги, и каждая из них влияет на организм по-разному. Каждый сам вправе выбирать для себя ту или иную практику. Мы составили список разных практик йоги, опираясь на такой источник, как <http://www.santosha.ru/translate/typesofyoga.html>. И вот некоторые из них:

Виды йоги.

Хатха Йога – наука самосовершенствования, существующая несколько тысячелетий. Хатха – санскритское слово (преднамеренный). Хатха-йога – это преднамеренная практика специфических поз для достижения целостности, или это лучше понимать как медитацию в движении. Среди прочих методов самореализации Хатха-йога уделяет большое внимание работе с органическим телом.

Аштанга Йога – это быстрые серии последовательных поз, сосредоточения внимания и техники дыхания, разработанные Шри К. Паттабхи. Постоянное движение и дыхание Аштанга Йоги наращивает силу, выносливость и увеличивает гибкость. Это напряженный и энергичный стиль.

Пауэр Йога была разработана в 1995 году Beryl Bender Birch. Этот стиль йоги базируется на последовательностях первого и второго уровня Аштанга Йоги. Название Пауэр Йога (Силовая) точно отражает стиль практики.

Дживамукти Йога является энергичной смесью Аштанга-Виньяса стиля и разнообразных духовных практик. Во внимание берутся не только позы, но и духовный аспект. Пение, медитации, чтения, музыка включены в процесс обучения.

Биркам Йога была развита Биркам Чоудри. Биркам Йога – это последовательный ряд из двадцати шести положений, осуществленный в непрерывном потоке. Асаны и потение чистят тело, помогают освободиться от токсинов. И все же это стимулирующая практика,

Айенгар Йога была развита Б.К.С Айенгаром в Пуне, Индия. В центре внимания Айенгар йоги корректное выстраивание асан и практикование поз безопасно и с пониманием. Опоры типа стульев, блоков, поясов, одеял и нескользящих циновок используются, чтобы дать возможность тренироваться студентам с ограничениями.

Шивананда Йога – разновидность хатха йоги, основанная на философии Свами Шивананды, Ришикеш, Индия. Имеются пять основных принципов, которые объединяют тело, ум, интеллект, сердце и дух. Эти принципы таковы: надлежащие упражнения (асаны), надлежащее дыхание (пранаяма), надлежащее расслабление (шавасана), надлежащая диета (вегетарианская) и надлежащие медитации (изучение священных писаний Вед и размышления о них).

Интегральная йога – основана Шри Свами Сатчитанандой с целью помочь людям интегрировать обучение йоги в повседневную жизнь. Таким образом она комбинирует различные методы йоги, включая Хатха Йогу (асаны), методы дыхания (пранаяма), методы расслабления (шавасана), самоотверженное служение (карма йога), размышление (дхиана), мо-

литвы (бхакти йога) и 5000-летняя философия, которая помогает находить внутренний мир и радость.

Кундалини йога была принесена на Запад йогом Бхаджаном в 1969 году. Философия этой школы основана на простой вере, что быть здоровым, счастливым и святым – это неотъемлемое право каждого. Практика Кундалини йоги включает позы, динамические методы дыхания, пение и медитации на мантры. В центре внимания – пробуждение энергии (кундалини) в основе спинного хребта и направление ее вверх, чтобы открыть и очистить каждый энергетический центр (чакры).

Возрождающийся Феникс – Йога терапия – телесно-умственная методика, которая комбинирует выполнение йоговских поз с процессом внутреннего диалога с самим собой.

Здоровый образ жизни.

Мы затронули вопрос о внедрении некоторых практик в педагогический процесс физического воспитания, так как йога положительно влияет на здоровье человека. Это не сложный комплекс упражнений для поддержания своего физического и духовного состояния.

Рассмотрим с научной (физиологической) точки зрения ключевые аспекты и механизмы влияния йоги на здоровье человека:

При работе с физическим телом проводится тщательная очистка всего организма от шлаков и токсинов, чистится кишечник, пазухи носа, язык, проделываются специальные упражнения для глаз и дыхательной системы. При работе с сознанием устраняются все негативные мысли и эмоции, очищается сфера подсознания от накопленного годами негатива, создается настрой на безупречность в делах и поступках. Такая практика внутреннего и внешнего очищения очень быстро начинает оказывать мощную поддержку иммунной системе и облегчает дальнейшие шаги по оздоровлению тела и сознания. Практика асан в статическом и динамическом режимах влияет на организм человека в соответствии с фундаментальными физиологическими закономерностями, активизируя абсолютно все функциональные системы. Функциональное состояние организма и здоровье – тесно взаимосвязанные процессы. Показателем состояния здоровья организма является не только отсутствие патологических нарушений, но и уровень развития адаптационных изменений, возникающих благодаря систематическому приспособлению к повышенным запросам и, со своей стороны, являющихся фактором защиты от чрезвычайных напряжений. Благоприятные эффекты физических нагрузок в йоге реализуются через активацию метаболизма в процессе адаптации к практике асан. В процессе адаптации происходят изменения во всех органах и системах, так или иначе причастных к управлению и к обеспечению энергией работающих мышц:

- оптимально тренируется опорно-двигательный аппарат;
- укрепляются сосуды и сердце;
- раскрываются резервы кардиореспираторной системы;
- совершенствуется вегетативная нервная регуляция;
- гормональная и нервная системы начинают работать более гармонично и слаженно.

В результате у практикующих даже начальные стадии хатха-йоги появляется новое качество психосоматического баланса, когда начинают исчезать болезни, бывшие следствием негативного психоэмоционального состояния и зашлакованности организма. Параллельно этому решаются задачи укрепления мышц, увеличения их эластичности и выносливости, улучшения гибкости позвоночника. А это основа хорошего самочувствия, высокой работоспособности и в конечном счете отличного настроения и оптимистичного настроя, которые и создают ощущение здоровья.

Наш организм – целостная система. Высокая работоспособность, хорошее самочувствие, отсутствие болезней возможны только в том случае, если ни в одной клетке организма, органе или системе нет участков, где поврежден генетический код, нарушена иннервация или снабжение кислородом, гормонами, аминокислотами и т.п., а сами клетки в целом имеют высокие резервные возможности на случай «непредвиденных обстоятельств». Однако те или иные повреждения и отклонения от нормальной работы в разных отделах организма возника-

ют постоянно. Это связано, прежде всего, с реакцией организма на стрессовые ситуации повседневной жизни, учебы, работы. Организм в ответ на стрессовую ситуацию реагирует активацией симпатoadреналовой системы, что ведет к выбросу в кровь гормонов стресса, которые должны стимулировать организм на активные действия (борьбу за выживание или спасание бегством). Если ни того, ни другого не происходит и человек, никакой двигательной активностью не отреагировал на стрессовый фактор, то у него в организме эти самые гормоны стресса разрушают мембраны тех органов, которые были ослаблены вследствие генетических особенностей, плохой экологии, травм или образа жизни. На выходе мы, как правило, получаем заболевания сердечно-сосудистой системы, желудочно-кишечного тракта, вегетативные нервные расстройства или заболевания опорно-двигательного аппарата. Физическая нагрузка хатха-йоги оказывает мощное воздействие на организм человека. Прежде всего, это сказывается на уменьшении общего количества гормонов стресса в крови занимающихся йогой, т.к. многие асаны и дыхательные упражнения построены таким образом, чтобы активизировать парасимпатику (снять стресс) и уравновесить симпатическую и парасимпатическую нервные системы. Таким образом, чисто на физиологическом уровне решается проблема многих отклонений в состоянии здоровья.

При этом происходят, в частности, такие явления, как:

А) долговременное повышение защитных реакций иммунной системы против чужеродных факторов и активизация адаптационных перестроек организма.

Б) Ускорение синтеза в клетках равносильно ускорению обновления и исправления ДНК – наследственной информации, от которой «глобально» зависит здоровье клетки.

В) Ускоряется обновление самих клеточных структур (мембран, ферментативных комплексов и др.), и тем самым снижается вероятность появления глубоких повреждений внутри клеток, приводящих к их дисфункции – болезни.

Занятия йогой способствуют тому, что на смену слабым или поврежденным клеточным структурам приходят новые, молодые, более жизнеспособные. На здоровье человека также влияет состояние его позвоночника, ведь это основной канал через который все наши внутренние органы иннервируются, получают управляющую информацию из нервной системы и в ответ сигнализируют ей о своем состоянии. В йоге работа с позвоночником и его оздоровлением – одно из самых главных направлений практики.

Влияние пранаямы (дыхательных упражнений) не оставляет сомнений в благотворном воздействии на организм. Польза от дыхательных упражнений в процессе занятий йогой определяется следующим:

- воздух, проходящий через носовые пазухи, рефлекторно воздействует на многие системы и органы;

- экскурсия диафрагмы (при глубоком «брюшном» дыхании) является дополнительным массажем органов брюшной полости;

- редкое глубокое дыхание увеличивает амплитуду изменения парциального напряжения кислорода и углекислого газа в крови, что способствует расслаблению гладкой мускулатуры сосудов и улучшает трофику тканей.

Проведение йоги во время уроков физической культуры.

Существует множество асан йоги. В пример мы приведем лишь две, дабы показать читателю всю силу и возможность этой древней практики.

Бхуджангасана (поза «кобры»).

Эта поза с наклоном назад, устраняет боли в спине, делает ее более гибкой, раскрывает грудную клетку, растягивает позвоночник, способствует полному и глубокому дыханию.

Как выполнять:

1. Лягте на пол, лицом вниз. Вытяните ноги, стопы держите вместе. Напрягите колени и вытяните пальцы ног.

2. Положите ладони на пол возле таза.

3. Сделайте выдох и прижмите ладони к полу. Туловище тяните вверх. Сделайте два полных дыхания.

4. Сделайте выдох и поднимите туловище еще немного, чтобы пола касался только лобок. Оставайтесь в этом положении несколько секунд. Вес тела должен приходиться на ноги и ладони.

5. Напрягите ягодицы и анус, сожмите бедра.

6. Оставайтесь в асане примерно 20 секунд, дышите ровно и глубоко.

7. Сделайте выдох, согните руки, опуститесь на пол. Повторите асану несколько раз.

ВНИМАНИЕ:

Не прижимайте плечи к ушам!

Не поднимайте лобковую кость от пола!

Дыхание:

На выдохе старайтесь интенсивнее выгибать спину, увеличивая наклон назад. Дышите полно, медленно. Дыхание полное, глубокое, через нос.

Терапевтический эффект:

Бхуджангасана оказывает влияние на гормональный фон организма. Клинические исследования показали у испытуемых снижение гормонов стресса и увеличение количества тестостерона. Асана стимулирует работу почек и надпочечников, развивает гибкость позвоночника, благотворно влияя на потенцию у мужчин и состояние органов малого таза у женщин. Укрепляя мышцы спины, ягодиц и рук, поза кобры помогает снять общую усталость. Кроме этого, Бхуджангасана разжигает внутренний огонь, пробуждая силу Кундалини. (Джесси Чапмен. «Йога: классические асаны», 2005, с. 90).

Баддха Конасана (поза «бабочки»)

Эта поза с наклоном вперед способствует полному раскрытию бедер, снимая с них мышечное напряжение и обеспечивая приток крови к органам таза.

Как выполнять:

1. Сядьте на пол, ноги вытяните перед собой.

2. Согните колени, стопы подтяните к туловищу.

3. Соедините подошвы и пятки, стопы обхватите руками и подтяните пятки к промежности. Внешние края стоп положите на пол.

4. Теперь попробуйте развести бедра в стороны и положить колени на пол.

5. Вытяните позвоночник вверх, взгляд направьте на кончик носа. Оставайтесь в асане около минуты.

6. Теперь отпустите стопы, выпрямите ноги и расслабьтесь.

ВНИМАНИЕ:

Не прогибайте спину назад!

Не поднимайте плечи к ушам!

Не давите на бедра руками!

Дыхание:

Следите за дыханием. На выдохе старайтесь расслабить мышцы бедер, чтобы полнее раскрыть их.

Концентрируйте свое внимание на том, как расслабляются мышцы бедер.

Терапевтический эффект:

Баддха Конасана относится к позам йоги, особенно благотворным для женщин. Она улучшает работу почек, устраняет нарушения в работе мочеполовой системы, тонизирует мышцы живота и спины. Облегчает роды, предупреждает варикозное расширение вен, укрепляет мочевой пузырь и матку. (Джесси Чапмен. «Йога: классические асаны», 2005, с. 64).

3. Выводы.

«Йога есть не что иное, как тотальный опыт человеческой жизни; это наука о целостном человеке!» (Джек С. Масу).

В заключение своей работы нам бы хотелось отметить, что внедрение практик йоги в такую дисциплину, как «Физическая культура», вносит несколько положительных моментов, таких как:

1. Разнообразие урока.
2. Расширение знаний о физической культуре и знаний в целом.
3. Оздоровительная практика.
4. Поучение и способ расслабления.

За последние десятилетия западная медицина на основе экспериментов пришла к пониманию и использованию оздоровительного и общеукрепляющего эффектов того, что называют произвольным дыханием. Йога описывает и практикует пранаяму, приписывая ей несомненную воспитательную, упорядочивающую и духовную мощь. Владимир Бишлер в главе 14 книги «Формы и техники альтруистического и духовного развития» говорит, что медицинская наука уже приняла необходимость заимствования некоторых восточных методов и изучения многочисленных эффектов правильного контролируемого дыхания. В результате тщательного изучения он пришел к выводу, что эти многочисленные эффекты происходят не только в легких, но воздействуют на весь метаболизм человеческого тела.

Современная жизнь, обязанная развитию технологии, становится чрезмерно насыщенной конкуренцией, порождая возрастающее напряжение мужчин и женщин. Тяжело поддерживать уравновешенную жизнь. Беспокойство и болезни, влияющие на нервную и циркуляторную системы, все умножаются. В отчаянии люди увлекаются психоделическими средствами, курением и пьянством или неразборчивым сексом с тем, чтобы найти облегчение. Эти действия позволяют человеку забыть себя на какое-то время, но причины остаются неискоренными, и болезни возвращаются.

Мы же хотим донести до наших студентов, что существует множество других способов расслабления, не прибегая при этом к вредным веществам.

Глоссарий.

Гуру (guru) – духовный наставник, тот, кто освещает темноту духовного сомнения.

Асана (asana) – поза в йоге.

Пранаяма (pranayama) – ритмический контроль (яма) дыхания. Четвертая ступень йоги. Это ось, вокруг которой вращается колесо йоги.

Нирвана (nirvana) – вечное блаженство, освобожденный от существования.

Глоссарий составлен по книге Б. К. С. Айенгар «Пранаяма: искусство дыхания »

Список литературы

Айенгар Б. К. С. Пранаяма: искусство дыхания, 1995.

Бойко В. Йога. Скрытые аспекты практики, 1998.

Джесси Чапмен. Йога: классические асаны, 2005.

<http://www.india.ru/india/yoga.shtml>.

<http://www.santosha.ru/translate/typesofyoga.html>.

УДК 81'22

LEXICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF EVERYDAY IDIOMS IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

*Исмагулова Г.К.,
кандидат филологических наук, КГПИ
Мастрюкова Н.В.,
студентка 4 курса, КГПИ
г. Костанай, Казахстан*

Аннотация

Бұл мақалада тұрмыстық идиома, және оның орыс, ағылшын тілдердеріндегі лексикалық және грамматикалық ерекшеліктері талданылады. Сонымен қатар, жұмыста идиомалар және оның түрлі топтастырулары қарастырылып, орыс және ағылшын тілдерінде мысалдар алынып, олардың салыстырмалы талдаулары келтірілген.

Аннотация

В этой статье речь пойдет о бытовых идиомах, их лексических и грамматических особенностях и сравнительном анализе в русском и английском языках. Также в нашей работе рассматриваются идиомы в целом и их различные классификации, приводятся примеры русских и английских идиом, проводится их сопоставительный анализ.

Abstract

In this article we focus on everyday idioms, their lexical and grammatical peculiarities and comparative analysis in Russian and English languages. Also in this work we consider idioms in general and their different classifications, there are examples of Russian and English idioms, present their comparative analysis.

Түйінді сөздер: идиома, лексика және грамматикалық өзгешеліктер, күнбе-күнгі идиомалар, идиоманың топтастыруы.

Ключевые слова: идиомы, лексико-грамматические особенности, повседневное общение, классификация идиом.

Key words: idioms, lexical and grammatical peculiarities, everyday communication, classification of idioms.

1. Introduction.

Idioms are used regularly and naturally in everyday communication, however, the inner meaning of the concept of idioms is still unclear to a lot of people. Therefore, a study on the subject of idioms in Russian and English is helpful for improving the knowledge of language learners, as well as to better consider lexical and grammatical peculiarities of Russian and English in general.

The aim of the research is to recognize difference and similarity of lexical and grammatical peculiarities of everyday idioms in English and Russian languages.

2. Materials and methods.

To achieve the aim we have determined the nature of everyday idioms; classified everyday idioms; studied grammatical and lexical peculiarities of everyday idioms, and eventually analyzed the grammatical and lexical peculiarities of everyday idioms.

3-4. Results and discussion.

First of all we would like to say some words of idioms in common.

According to J. Seed “an idiom is words collocated together happen to become fossilized, becoming fixed over time. This collocation - words commonly used in a group - changes the definition of each of the words that exist. As an expression, the word-group becomes a team, so to speak.

That is, the collocated words develop a specialized meaning as a whole and an idiom is born. An everyday idiom is a group of words in which the meaning of this group is different than what would be expected". (Michael McCarthy & Felicity O'Del, 2003).

There are two another different meanings according to Cramley and Philip concerning idioms. Cramley understands an idiom as «a complex item which is longer than a word- form but shorter then a sentence and which has a meaning that cannot be derived from the knowledge of its component parts» (Anthony K.A) and Gill Philip «an idiom is class of multy –word units which pose a challenge to our understanding of grammar and lexis that hasn't yet been fully met» (Ginsburg R. S., 2011).

Hocket considers everyday idiom «as a modern linguistic agreement on one composed of two or more constituent parts generally deemed to be words. The closer the wording of an idiom reflects a real world situation the easier it is to interpret» (Arnold I.V., 2002).

Becker made an observation that successful communication is often at odds with the production of novel utterances. Idiomatic and formulaic language can provide a basis for an interweaving network for embedding novel proposition, which results in the fact that a lengthy utterance is likely to contain more prefabricated frames and routine structures. Thus, one of the purposes of the use of formulaic and idiomatic structures is keeping the focus on formulation of one's novel ideas while maintaining fluency through holistic retrieval of prefabricated complex structures from mental lexicon (McCarthy M., 2011).

If we say about classification of idioms, there are two groups of everyday idioms according to their structure: nominal – “a black sheep” (of the family) [shame of the family], and verbal – “to take risks” (to risk). There are four groups of everyday idioms according to the parts of speech: nominal phrases: hard luck [misfortune]; adjective phraseological units: “all fingers and thumbs” [clumsy]; verbal: “to get on like a house on fire” [to make progress]; adverbial: “vice versa” [conversely] (Carter R., 2001).

A.I. Smirnitsky worked out structural classification of everyday idioms, comparing them with words. He points out one-top units which he compares with derived words because derived words have only one root morpheme. He points out two-top units which he compares with compound words because in compound words we usually have two root morphemes. Among one-top units he points out three structural types: **a) units of the type «to give up»** – (verb + postposition type), e.g. to art up, to back up, to drop out, to nose out, to buy into, to sandwich in etc.; **b) units of the type «to be tired»** – some of these units remind the Passive Voice in their structure but they have different prepositions with them, while in the Passive Voice we can have only prepositions «by» or «with», e.g. «to be tired of», «to be interested in», «to be surprised at» etc. There are also units in this type which remind free word-groups of the type «to be young», e.g. «to be akin to», «to be aware of» etc. The difference between them is that the adjective «young» can be used as an attribute and as a predicative in a sentence, while the nominal component in such units can act only as a predicative. In these units the verb is the grammar centre and the second component is the semantic centre; **c) prepositional- nominal phraseological units** – these units are equivalents of unchangeable words: prepositions, conjunctions, adverbs, that is why they have no grammar centre, their semantic centre is the nominal part, e.g. on the doorstep (quite near), on the nose (exactly), in the course of, on the stroke of, in time, on the point of etc. In the course of time such units can become words, e.g. tomorrow, instead etc.

Among two-top units A.I. Smirnitsky points out the following structural types:

a) attributive-nominal – such as: «a month of Sundays», «grey matter», «a millstone round one's neck» and many others. Units of this type are noun equivalents and can be partly or perfectly idiomatic. In partly idiomatic units (phrasems) sometimes the first component is idiomatic, e.g. «high road», in other cases the second component is idiomatic, e.g. “first night”. In many cases both components are idiomatic, e.g. “red tape”, “blind alley”, “bed of nail”, “shot in the arm” and many others;

b) verb-nominal idioms – (phraseological units), e.g. «to read between the lines», «to speak BBC», «to sweep under the carpet» etc. The grammar centre of such units is the verb, the semantic centre in many cases is the nominal component, e.g. “to fall in love”. In some units the verb is both the grammar and the semantic centre, e.g. “not to know the ropes”. These units can be perfectly idiomatic as well, e.g. «to burn one’s boats», «to vote with one’s feet», «to take to the cleaners» etc. Word-groups of the type «to have a glance», «to have a smoke» stay close to such units. These idioms are not idiomatic and are treated in grammar as a special syntactical combination, a kind of aspect;

c) phraseological repetitions – such as: «now or never», «part and parcel», «country and western» etc. Such idioms can be built on antonyms, e.g. «ups and downs», «back and forth»; often they are formed by means of alliteration, e.g. «cakes and ale», «as busy as a bee». Components in repetitions are joined by means of conjunctions (Lakoff G. and M. Johnson, 2012).

As it was said, in our work we study everyday idioms to identify differences and similarities of grammatical and lexical peculiarities of everyday idioms in English and Russian languages.

First of all consider lexemic idioms. Both in English and Russian languages there are lexemic, phrasal idioms and completely frozen forms. Some of them coincide with their equivalents fully, other correspond partly. Let’s see the examples when English and Russian idioms coincide both in grammatical and lexical aspects.

Table 1.

	<i>Russian</i>	<i>English</i>
1. Russian	Взять себя в руки	To take oneself in one’s hands
English	Взять себя в руку	To take oneself in hand
2. Russian	Висеть на телефоне	To be hanging on the telephone
English	Сидеть на телефоне	To sit on the phone
3. Russian	Выйти из пеленок	To come out of the swaddling-clothes
English	Не быть в пелёнках	To be out of the swaddling-clothes
4. Russian	Вырвать что-либо с корнем	To tear something out with root
English	Вырвать что-либо с корнем	To root something out
5. Russian	Сидеть на пороховой бочке	To sit on a powder keg
English	Сидеть на пороховой бочке	To sit on a powder keg
6. Russian	Замести следы	To sweep over one’s traces
English	Замести следы	To cover up one’s traces
7. Russian	Играть первую скрипку	To play the first violin
English	Играть первую скрипку	To play first fiddle

How we can see from the table series of everyday idioms of Russian and English languages coincide with their equivalents completely.

The most popular group of lexemic idioms in English is verbal, i.e. phrasal verbs, it constitutes one of the peculiarities of English. For example:

Table 2.

get a grip on oneself – take control of one's feelings	Контролировать свои чувства	Stop crying! Get a grip on yourself!
get along with – have good relations	быть в хороших отношениях, ладить	Ann gets along with most coworkers, but doesn't get along with Laura
get cold feet – be afraid to do	побояться сделать	I wanted to try it but got cold feet
get even with – have one's revenge	расквитаться с кем-то	I'll get even with him for everything!
Get lost! – Lay off!	Исчезни!	I don't want to see you again. Get lost!
get away with – not be caught after doing wrong	уйти от наказания	The police didn't find the thief. He got away with his crime
get carried away – get too excited and enthusiastic about something	слишком увлечься чем-то	He got carried away with opening a store and lost most of his money

As we can see from examples, although this kind of everyday idioms has a fixed form it changes its grammatical form according to the context.

Another type of lexemic idioms concerns adverbial / comparative everyday idioms. Adverbial everyday idioms can belong to the three following general patterns:

Table 3.

English idioms	Russian idioms
• as C as B As warm as sunbeam As transparent as glass	С как В злой как собака голодный как волк
• like/ as B Like two peas in a pod	Как В как две капли воды
• C like/ as B C To follow like a shadow	как / словно есть как слон

In idioms of comparison, the part showing comparative relationship and the things compared (как В – as/ like B) are stable in both surface structure and deep structure. If the comparative structure is broken, the idiom of comparison will be broken, too. The image of comparison is constantly the symbolic one that is full of national identities. Through part “B” – the image of comparative idioms – the way of observing the world thinking, cultural life and the natural scene of a nation can be revealed. For instance, idioms in English exist: *as rich as Croesus* (Croesus was such a rich king that he had every guest takes as much gold as he could carry, upon leaving), *to work like a Trojan* (Trojan originally referred to the inhabitants of Troy, the ancient city besieged by the Greeks in their efforts to retrieve their queen, Helen, who had been abducted by the son of the King of Troy. According to the legend, the Trojans were a hard-working, determined, industrious people). Such in Russian have: *стройна как лань* (as slim as a doe), *спокойный как слон*, (as calm as an elephant), *нежный как цветок* (as gentle as a flower). This puts in plain words why there exist few equivalents between idioms in general and idioms of comparison in particular of two languages. As a matter of fact, with the same content, each people use different images to express. Let's look at the examples and compare:

English

As hot as mustard
Like hot cake

Russian

жгучий как перец
горячий как пирожки

Despite the differences in culture, there are still coincidences in ways of thinking and observing the world of English and Russian people. This undoubtedly leads to the similarities in the way of expressing ideas and concepts through idioms. In fact, many English idioms of comparison have

exact equivalents in Russian in terms of both grammatical and lexical aspects. To make this clear, let us consider these following idioms:

Table 4.

English idioms	Russian equivalents
As black as coal	Черный как уголь
As bright as day	Яркий как день
As changeable as the weather	Переменчив как погода
As cold as ice	Холодный как лед
As cunning as a fox	Хитрый как лиса
As old as the hills	Древний как холмы
As light as a feather	Легкий как перышко
As mum as an oyster	Нем как рыба

Also it should be mentioned that the essential features of this kind of everyday idioms is stability of the lexical components. Lexical stability means that the components of set expressions are either irreplaceable like «red tape» or partly replaceable or partly replaceable within the bounds of phraseological or phraseomatic variance. For example, we cannot say “as hot as an ice” or “as cold as a fire”. But nevertheless we can say “as red as a rose” instead of “as red as a beetroot”. The same process we can notice in Russian language. We can say «медленный как черепаха» instead of «медленный как улитка», but we cannot say «злой как заяц» instead of «злой как собака».

Completely frozen forms of everyday idioms are inherent to both English and Russian languages. Let’s see some of them.

Table 5.

	English	English
Russian	Быть на седьмом небе	To be in the seventh heaven
English	Ходить по воздуху	To tread on air
Russian	Водить кого-либо за нос	To lead someone by the nose
English	Натянуть шерсть на глаза кому-либо	To draw the wool over someone’s eyes
Russian	Виллами по воде писано	Written with a pitchfork on the water
English	Это ещё всё в воздухе	It’s still all up in the air
Russian	В подмётки не годится	Not fit to be soles of someone’s shoes
English	Не годится, чтобы держать свечу кому-нибудь	Not fit to hold a candle to someone
Russian	Зарубить на носу	To make a notch on one’s nose
English	Положите в свою трубку и выкурите	Put it into your pipe and smoke it
Russian	Водой не разольёшь	You couldn’t split them apart with water
English	Быть такими близкими (друг другу), как воры	As thick as thieves

The lexical peculiarity of the given type of everyday idioms is concluded in the fact that no words can be replaced, i.e. a combination of words is sustainable. And one more lexical peculiarity is that it is difficult to understand the meaning of the given everyday idioms without an awareness of it.

The grammatical peculiarity is that verbs of the idioms of completely frozen forms can be placed in any Tense; sometimes nouns can be put in plural form while adjectives are not changeable and cannot be comparative.

Now consider phrasal everyday idioms. What they have in common is that they do not readily correlate with a given grammatical part of speech and require a paraphrase longer than a word.

For example:

Table 6.

	<i>Russian</i>	<i>English</i>	<i>Meaning</i>
<i>Russian</i>	Душа ушла в пятки	One's soul has gone into one's heels	To get scared
<i>English</i>	Сердце опустилось в пятки	One's heart sank into one's boot	To get scared
<i>Russian</i>	Как об стенку горох	Like throwing peas against the wall	In vain
<i>English</i>	С таким же успехом можно разговаривать с кирпичной стеной	You might as well talk to a brick wall	In vain
<i>Russian</i>	Как дважды два четыре	Like two times two is four	Easy, clear
<i>English</i>	Ясно, как нос на твоём лице	As plain as the nose on your face	Easy, clear
<i>Russian</i>	Волосы становятся дыбом	One's hair stands on end.	To get scared
<i>English</i>	Волосы становятся на кончиках	One's hair stands like a mountain	To get scared
<i>Russian</i>	Вставать с левой ноги	To get up with one's left foot foremost	To be disgruntled
<i>English</i>	Вставать не с той стороны кровати	To get out of bed on the wrong side	To be disgruntled

To understand the everyday idioms of this type they should be paraphrased because of lack of motivation. Still we can see lexical stability in these idioms as we can change them only partly. As to grammar we can conclude that verbs in such idioms are changeable.

5. Conclusion.

So, through the analysis of everyday idioms of two languages we found out that everyday idioms of Russian and English languages have similar lexical and grammatical peculiarities, even more they have full equivalents common for both languages.

Thus the biggest number of equivalents in two languages can be found in the group called "lexemic idioms" which is the most flexible group as to lexical and grammatical changes of words in idioms. Completely frozen forms of everyday idioms have fewer equivalents common for both languages than the first group because of differences in cultural aspect but still there some

coincidence. Phrasal idioms rarely coincide in both English and Russian languages but as to lexical and grammatical aspects we can conclude that this group of everyday idioms has something common for two languages, and that is the fact that they do not readily correlate with a given grammatical part of speech and require a paraphrase longer than a word.

Idiomatic expressions create a significant portion of our everyday communication. Even at present modern times we use expressions whose original sense lies far away from their present communicative function.

Concentration on larger (preferably holistically processed) meaning units makes it possible for language user to use larger language chunks to communicate recurrent stereotypes of everyday life without losing time with permanent re-formulation of linguistic material.

References

- Arnold I.V. Stylistics. Modern English: Textbook for universities. – 4th ed., Rev. and add. – M.: Flint: Science, 2002. – 384 pp.
- Carter R. Vocabulary: Applied Linguistic Perspectives. London: Allen and Unwin, 2011. – 347pp.
- Ginsburg R. S. «A course in modern English Lexicology», 2011. – 434pp.
- Lakoff G. and M. Johnson. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2012. – 501pp.
- Michael McCarthy & Felicity O'Del, (Eds.). English Idioms in use. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 289pp.
- McCarthy M. Vocabulary. Oxford: Oxford University Press, 2011 – 346pp.
- Anthony K.A Comparative Idiom. Retrieved from <http://www.ling.upenn.edu/~kroch/omev2-html/node15.html>

УДК 81'374

ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ ОҚУ СӨЗДІКТЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Исова Э.А.,
филология ғылымдарының
кандидаты, ҚМПИ,
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Ұсынылып отырған мақалада оқу лексикографиясының негізгі туындысы идеографиялық оқу сөздігінің педагогикалық қызметі және дидактикамен байланысы сөз болады. Сөздікте ғылыми, анықтамалық және дидактикалық интенциялар беріледі, сонымен қатар лексикалық бірліктер тақырыптық және лексика-семантикалық топтарға топтастырылады. Идеографиялық оқу сөздіктерінде дәл осындай педагогикалық қызмет орын алады. Лексикограф оқырманның тілді өз бетінше меңгеруіне жағдай туғызады. Ол оқырманмен белгілі бір қашықтықтан, оқу сөздігінің беттерінен тілдесіп отырады. Идеографиялық оқу сөздіктердің негізгі мақсаты – белгілі бір ойды жеткізу үшін сөздерді таңдауға көмектесу.

Аннотация

Данная статья посвящена одной из отраслей учебной лексикографии. Рассматриваются педагогические функции идеографического словаря и взаимосвязь с дидактикой. В словаре даются научные, определительные и дидактические интенции. Наряду с этим, лексические единицы делятся на тематические и лексико-семантические группы. В учебно-идеографическом словаре выполняются педагогические функции. Лексикограф создает условия адресанту самостоятельно изучать язык. Он общается с адресантом через учебный словарь на расстоянии.

Abstract

Current article is devoted to the study lexicography's sector. There are pedagogical functions of ideographic vocabulary in relation with didactics are considered. In the dictionary are given scientific, definitive and didactic tendency, along with it lexical units are divided into thematic, lexical and semantic groups. In the ideographic dictionary pedagogic functions are performed. Lexicographer makes conditions for addresser to learn the language independently. He communicates in the distance with addresser through the academic dictionary.

Түйін сөздер: оқу сөздігі, сөйлеу, мәтін, адресат, адресант, тіл үйрету.

Ключевые слова: учебный словарь, речь, текст, адресат, адресант, обучение языку.

Key words: educational dictionary, speech, text, addressee, sender, language teaching.

1. Кіріспе.

Тілді коммуникативті-прагматикалық тұрғыдан сипаттап, қарым-қатынас лингвистикасын қалыптастыру үшін тілді үйрететін пәндер негіз болады. Оның нысаны – сөйлеу, мәтін, сөйлеуші мен тыңдаушының әлеуметтік және психологиялық сипаты, қарым-қатынас жасаушылардың әлеуметтік өзгешеліктері, тіл қызмет ететін әлеуметтік сала мен жағдаят. Мұнда функционалды стилистика, тіл мәдениеті, шешендік өнер, мәтін лингвистикасы, психолінгвистика, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, паралингвистика т.б. қарым-қатынас теориясына лингвистикалық прагматика (прагмалингвистика), тілдік актілер мен сөйлеу этикетін сипаттау, лингвомәдениеттік, лингвоелтанымдық аспект маңызды қызмет атқарады. Осыған байланысты ғалым М. Балақаев: «Қазақ тілінің мәдениетін арттыра түсу талаптары алдымен оның коммуникативтік және қоғамдық қызметтерін жақсарта түсу шараларын жүзеге асыруды керек етеді», – деген болатын (М. Балақаев, 1984, 143 б.).

2. Материалдар мен әдістер. Прагмалингвистикада тілде бейнеленген тілдік таңбалар адамға бағытталады, сөйленім/мәтінді дайындауда ең қолайлы бірліктер жалпы жағдаятты, адресатты ескеріп, таңдап қолданылады. Адресант мәтін түзуші фактор ретінде мәтінді қабылдаушы адресатпен, оқырман, тыңдарманмен, интерпретатормен, яғни сөйлесудің белсенді субъектісімен алмасады. Тілді таңбалар жүйесі ретінде сипаттағанмен, ғалымдар арасында сөзді таңба ретінде тануда бірқатар таластар бар. Ф. де Соссюр шындықтың затпен біртұтас арақатынасын білдіретін сөзді «таңбалаушы» мен «таңбаланушының» бірлігі ретінде қарастырады (Ф. де Соссюр, 2004, 272 с.). сөз дыбыстық қабат болғанымен, мағынасы жағынан алғанда, түсінік болып шығады. Сөздің басты қызметі - дүниетанымды бейнелеу, оны айқындау. Белгілі бір дәрежеде сөздердің жиынтығы шындықтың бейнесі немесе корреляты деп есептеуге болады. Алайда тілде бейнеленетін шындық – жекеленген фактілердің қосындысы ғана.

Дүние жайлы біліміміз өскен сайын тіліміздің лексикалық дені жайлы біліміміз де ұлғая түспек. Осыған байланысты профессор А. Салқынбай: «Әлем бейнесінің бүкіл көрінісі мен қоғамдық сана қалыптастырған ұғымдарын бейнелейтін тіл – адамзат танымының феномені. Тіл–тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамзат дүниетанымы мен сананы қалыптастырып, дамытуға қызмет ететін күрделі құрылым. Тіл ұлттық мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып қана қоймайды, бүкіл мәдениет пен танымның негізі саналады. Мәдениет тіл арқылы жүйеленіп, қалыптасып, дамиды. Тілдің қоғамдағы рөлі қарым-қатынас жасау сипатымен ғана шектелмейді, адам ойының, санасының жетілуі мен дамуына да ықпал етеді» – дейді (А. Салқынбай, 1999, 309 б.). Жаңа сөздер тілге жай ғана механикалық түрде қосыла салмай, санамыздағы жүйеге енеді.

3. Талқылау.

Соңғы жылдары тіл үйретуде сөздік құрамды жүйелі түрде меңгертуге көңіл аударыла бастады. Сол себепті лексиканың тілдік ұйымдасуын бейнелей алатындай, жиі қолданыла-

тын сөздерді қамтитын сөздіктер түзу қажеттігі туындап отыр. Тілдік (лингвистикалық, филологиялық) сөздіктер сөздерді тіл бірліктері ретінде қарастырады. Тілдік сөздіктер әдеби тіл нормаларын жетілдіре түсуге, тұтынушы тілінің жеке-дара алғанда сұлу, мәнерлі де нақтылы болуына ықпал ете алады. Тіл таңбалар жүйесі болғанмен, оймен органикалық бірлікте қарастырылады. Ойлау шындықтағы танымның динамикалық процесін білдіреді және ол туралы адамның білімін қалыптастырады. Білім – адамның заттар мен құбылыстарды, табиғат пен қоғам заңдарын ұғынуының жемісі. Білімнің өзі сөзбен шындалады. Тіл бірлігі ретінде қарастырылғанымен, сөзде таңбалық қасиет бар. Қоғамда болып жатқан құбылыстар, өзгерістер тілде үнемі ізін, таңбасын қалдырып отыратындықтан, тілді тарихпен, этнографиямен тығыз байланыста зерттеу қажет. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымының негізін қалаған ғалым академик Ә. Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі: коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына тән образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын, эстетикалық қызметі. Тілдің бұл қызметі, әрине, қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі ғылыми терминмен айтқанда, аккумулятивтік қызметі деп аталады. Яғни ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті. Тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен, содан іздеуіміз керек (Ә. Қайдар, 1985, 19 б.), – деп жазады. Этнос болмысының ерекшеліктерін зерттейтін ғылымдарды академик Ә. Қайдар екіге бөледі: 1) этнос тіліне жалпы қатысы бар (мәселен, мәдениеттану), этнография, этнология, өлкетану, фольклористика, мифология, астрономия, педагогика, дидактика т.б.) ғылымдар; 2) этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты ғылымдар (мәселен, этимология, диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография, социоллингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика т.б.) (Ә. Қайдар, 1985, 12 б.).

4. Нәтижелер.

Кейінгі жылдары қазақ тіл білімінде прагматикалық ұстанымдарды басшылыққа алып жазылған еңбектер көбейіп келеді. Ғылыми мәтіннің ерекше типі ретіндегі сөздікте прагматика жетекші категория болып саналады. Біріншіден, прагматика, жетекші ерекшеліктердің бірі ретінде, мәтіннің анықтамасына енеді. Екіншіден, мәтіннің тағы бір маңызды категориясы – мәтіннің тәмамдалымдығы да прагматика арқылы анықталады. Үшіншіден, сөздіктің прагматикалық бағдарын жасау, анықтау ісі практикалық лексикографиялық қызметтің ең маңызды элементі, сөздіктің негізгі сипаттамаларын анықтайтын элемент болып табылады. Сөздіктің прагматикалық бағдарының сипаты өзара байланысты төрт элементпен (сөздіктің интенциясы, сөздіктің аудиториясы, лексикографияланатын көлем, лексикографияланатын нысан) байланысты болады. Интенция сөздікке тән прагматиканың, яғни *сөздіктік прагматиканың* жетекші элементі болып табылады. Интенция – латын тілінде «сананың белгілі бір затқа, ойға, мақсатқа бағытталуы» мәнінде қолданылатын *intentio* сөзінің негізінде қалыптасқан терминдік аталым. Бұл жерде *сөздіктің концептуалдық негізі, құндылығы, басты бағдары* ұғымдарында қолданылып отыр. Сөздікте ғылыми, анықтамалық және дидактикалық интенциялар болады. Сөздіктің құрылымы мәселелеріне арналған жұмыстарды зерттеудің негізгі бағыты – жүйеден бірлікке қарай жүргізілетін мәтіндік бағыт. Бұл бағыт бойынша, сөздік ғылыми-дидактикалық мазмұнды мәтін ретінде ұғынылады. Сөздікке тән баяндау типінің өзі сөздіктің дидактикалық жанрға жататындығын және оның бойында педагогикалық дискурстың барлық негізгі сипаттарының бар екендігін байқатады. Сөздіктегі педагогикалық дискурс (*discours pedagogique*) оқулықтардағыдан өзгешелеу болады. Сөздікті дидактикалық жанрдағы өзге туындылармен жақындастыратын нәрсе – оны түзуші адам мен оқушы адам арасындағы ерекше сабақтастық. Француз ғалымдары К. Дюбуа мен Ж. Дюбуа «Лексикографияға кіріспе» деп аталатын еңбегінің «Сөздіктің педагогикалық тілі» атты

тарауында (Dubois J., Dubois C., 1971, 171 с.) сөздікті дидактикалық жанрдағы туындылардың қатарына жатқызады. Авторлардың пікірі бойынша, сөздік–тілдегі жеке сөздерді қалай қолдануды үйрететін педагогикалық құрал, сөздіктің тілі адамдардың бір-бірімен күнделікті сөйлесетін тілі емес. Сөздіктің тілі – педагогикалық тіл. Ол – сарапталған, талданған тіл. Педагогикалық тілдің түрі болғандықтан, сөздік оқырманды коммуникацияның нақты бір типіне бағдарлап, барша қауым мүшелерінің, яғни «мен», «сен» және «ол» арасындағы анық қарым-қатынастарға бағыттайды. Әрі сөздіктің авторы, әрі коммуникация субъектісі болып табылатын лексикограф пікірлесушілер (оқырмандар) тарапынан өзіне қойылатын сауалдарға бағдар ұстайды. Сауалдарға жауап бере отырып, лексикограф коммуникациядағы айқын субъект ролінде көрінбейді, коммуникацияның ұжымдық субъектісі (қоғам) атынан сөйлейтін байланыстырушы, аралық бейне ролінде көрінеді. Яғни лексикограф қоғам тарапынан жүзеге асырылатын ұжымдық айтылымның болжалды субъектісіне айналады. Оқырмандар өздерін идеалды түрдегі сөйлеуші субъект ретіндегі лексикографпен бірге, бір бүтін санайды. Ал берілетін жауаптар нақты мәдени қауымдастық атынан айтылатын соңғы ақиқат болып табылады. Сөздіктен алынатын білік, білім оқырмандардың мәтіндерді түсінуге кедергі келтірген кемістіктерінің орнын толтыруға көмектеседі. Ол норманың кепілі ретіндегі лексикографтың білігі мен жекелеген оқырмандардың толымсыз білігі арасындағы алшақтықты жояды (А.С. Ахманова, 1957, 290 с.). Демек, лексикографиялық хабарламаның табиғаты да ұстаздың педагогикалық хабарламасының табиғатымен бірдей. Сөздік нұсқау жасайды. Мұның өзі сөздіктегі деректерді осылайша қолданудың қажеттігін байқатады. Сөздік – анықтамалық құрал болғандықтан, айтылымдарының заңды күші бар, олар беретін анықтамалары құқықтық әлеуетті мәтін түзеді. Ұжымның пікірін білдіруші ретіндегі лексикограф шын мәнінде *сенімхаты бар заңдастырушы* болып табылады.

Оқу лексикографиясының негізгі туындысы ретіндегі оқу сөздіктерінде дәл осындай педагогикалық қызмет орын алады. Лексикограф оқырманның тілді өз бетінше меңгеруіне жағдай туғызады. Ол оқырманмен белгілі бір қашықтықтан, оқу сөздігінің беттерінен тілдесіп отырады. Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытар болсақ, кез келген сөздіктің ең әуелі дидактикалық туынды, яғни оқытуға, үйретуге арналған туынды болып табылатындығына көз жеткіземіз.

Дидактикалық элемент сөздіктің бәрінде де бар (В.В. Виноградов, 1977, 312 с.). Алайда ол сөздіктің түрлі типтерінде әрқилы көрінеді. Яғни, сөздіктердегі дидактикалық элементтің ашық, айқын көрініс дәрежесі әртүрлі болады. Әрине, ғылыми зерттеулерге қажетті материал даярлайтын таза лингвистикалық салалық сөздіктерде (этимологиялық, жиілік т.б. сөздіктер) сирек көрініс табады. Мұндай сөздіктерде міндеттеуші, белгілеуші элемент өте аз дәрежеде, ақпараттық сипаттағы материал басым дәрежеде көрінеді. Тілдегі сөздіктің ең негізгі, орталық типі – түсіндірме сөздік. Түсіндірме сөздіктерде дидактикалық интенция айқын байқалады. Ол сөздіктің құрылымындағы элементтердің барлығында да, сөзді сұрыптап алып, түсіндірме жасаудан бастап, шартты белгілер жүйесіне дейін – бастан-аяқ көрініс береді. Тілді үйрету, жүйелеу, тілдегі сөздерге анықтама беру, нормалау қызметтері, яғни оқыту, жүйелеу, анықтамалық, нормалау қызметтері – барлық тілдік сипаттамалардағы жалпыға ортақ дидактикалық қызмет түрлері болып табылады. Лексикография теориясында сөздік түрлерін анықтау мәселесі маңызды орын алып келеді. Бұл орайда Л.В. Щербаның сөздіктерді жіктеуі бөлек. Ғалым сөздіктерді:

академиялық үлгідегі сөздік – анықтама-сөздік;

энциклопедиялық сөздік – жалпы сөздік;

тезаурус – қарапайым сөздік;

қарапайым сөздік – идеологиялық сөздік;

түсіндірме сөздік – аударма сөздік;

тарихи емес сөздік – тарихи сөздік түрінде өзара қарама-қарсы қоя отырып жіктейді

(Л.В. Щерба, 1974, 428 с.).

Келтірілген антитезалардың ішіндегі *қарапайым сөздік – идеологиялық сөздік* жұбы

зерттеуімізде сөз болып отырған идеографиялық сөздікке қатысты. Бұл жерде ғалым қарапайым сөздік түрлерінде сөздік бірліктердің әліпбилік ретпен берілетініне, ал идеологиялық сөздіктерде семантикалық жүйе бойынша, тақырыптық топтамалар түрінде берілетініне ерекше назар аударады. Лексикография теориясы бойынша жазылған бұл еңбектегі бірінші антитезада (академиялық сөздік – анықтамалық сөздік) келтірілген тұжырымдардан академиялық сөздік пен анықтамалық сөздіктің әрі ғылыми, әрі нормативті сөздік болып табылатындығын аңғаруға болады. Демек, бұл екеуі де тілді үйрету ісінде оқулық пен сөздіктің міндетін бірегей түрде атқаратын оқу құралы болып табылады.

Р. Түсіпқалиева «Қазақ лексикографиясы: екі тілді шағын сөздіктердің құрылымы» атты еңбегінде лексикограф-ғалым А.Е. Супрунның тілді үйрету мақсатында жасалатын сөздіктердің жіктемеде ерекше орын алуын қолдап, академик Л.В. Щербаның дихотомиялық жіктелуіне қосалқы топ ретінде қосуды ұсынатындығы туралы жаза келіп, ғалымның өз тарапынан *жалпы сөздік – оқу сөздігі* түріндегі жетінші дихотомиялық жұпты ұсынғанын айтады (Р. Түсіпқалиева, 2007, 15–16 бб.). Автор бұл ұсынысты қолдайды. Соңғы 20–30 жылда қарқынды дамып келе жатқан оқу лексикографиясының жетістіктерін, оқу сөздіктерінің мәні мен маңызын мойындай отырып, біз де өз тарапымыздан бұл ұсынысты мақұлдаймыз.

Сөздіктерді топтастыруда сөздің жүйелі сипаттары (сөз бен сөйлеу, сөз бен оның қолданылатын ортасы, сөз бен елтаным, сөз бен грамматикалық жүйе, сөз бен жазу, сөз бен лексика-фразеологиялық жүйе, сөз бен оның мағынасы) толық ескерілуі тиіс. Нақты тіл үйренім сөздік түзу үшін жалпы лексикографияда осындай үлгідегі сөздіктердің маңызы ерекше. Сөздің қолданысы бірқатар факторларға байланысты болады. Атап айтқанда: 1. Семантикалық, яғни сөздің мән-мағынасы. 2. Коммуникативті, сөздің қай салада, стильде, сөйлеу жағдаятында қолданылатыны т.с.с. (Н.М. Шанский, 1990).

Лексикалық бірліктердің лексика-семантикалық қатынасын сөз еткенде, тілден тыс факторларымен қатар ұғымдар тіл бірліктері, сөздердің парадигмалық қатары арқылы берілетіндіктен, тілдің ішкі жүйелілігі де ескерілуі тиіс. Яғни тілді үйреніп, тілүйренім сөздік құрастыру үшін сөздердің тақырыптық және лексика-семантикалық байланыстарының маңызы зор. Сол себепті қазақ тілін үйретуде мағынадан тұлғаға қарайғы функционалды-семантикалық бағыт пен тілдік бірліктердің семантикалық жүйелілігі принциптеріне, идеографиялық оқу сөздіктер түзуге ерекше назар аудару қажет. Мұндай идеографиялық оқу сөздіктердің негізгі мақсаты – белгілі бір ойды жеткізу үшін сөздерді тандауға көмектесу (З.Н. Левит, 1979).

5. Қорытынды.

Осыған орай идеологиялық сөздіктерде сөздік бірліктер семантикалық жүйе бойынша, тақырыптық топтамалар түрінде берілетіндіктен бастауыш мектептің екінші сынып оқушыларына арналған идеографиялық оқу сөздіктерін құрастыру үшін үлкен төрт тақырыптық топ анықталады. Олар: табиғат, жануарлар әлемі, өсімдіктер әлемі, адам. Аталған тақырыптық топ өз ішінен әртүрлі лексика-семантикалық топтарға жіктеліп беріледі. Мысалы өсімдіктер әлемі өз ішінен тағы да 1. Өсімдік құрылысы. 2. Өсімдіктің өсу жағдайы. 3. Өсімдік түрлері сияқты лексика-семантикалық топтарға бөлініп, әр қайсысына сөздер лексикалық мағынасының жақындығына қарай топтастырылады. Өсімдіктер құрылысы *тамыр, сабақ, жапырақ т.б.* тұратындығы дүниетану пәнінің бағдарламасына сәйкес оқытылады. Осы дүниетану пәнінен алған танымдық білімін идеографиялық оқу сөздіктеріннің көмегімен толықтырып, кеңейте түсуге болады. Мұнда бастауыш сынып оқушыларына төмендегіндей дидактикалық дағдыны меңгерту басшылыққа алынады, ескеріледі. Солардың бірі - **баланың шығармашылық қабілетін дамыту**. Онда мынандай жұмыс түрлері мәнерлеп оқуға жаттығу, мәтіндерді дұрыс, саналы түсініп оқу, шапшаң оқу, байланыстырып сөйлеу, тілін дамыту, мәтінмен жұмыс істей білу, грамматикалық мағлұматтарды меңгерту, сөйлем құрастыра алу, дыбыс, әріптермен жұмыс, сөз, орфография, есте сақтап жатқа жазу, көркем жазу, шығармашылықпен жазу т.б. жазуға байланысты жұмыс түрлері орындалады. Сөздікте бұл төмендегіндей көрініс табады. Өсімдіктің өсу жағдайы; **жарық** – *освещение*, **топырақ** – *земля*, **ауа** –

воздух, су – вода, жылу – тепло. Жарық – қараңғы емес, жарқыраған, ашық. (ҚТТС, 274 б). **Топырақ** – жердің үстіңгі жұмсақ қабаты. (ҚТТС, 812 б). **Ауа** – жан-жануар мен өсімдіктің тіршілік етуіне өте қажетті, түссіз, иіссіз зат. (ҚТТС, 70 б). **Жылу** – күннен оттан бөлінетін қызу. (ҚТТС, 330 б). **Су** – өзен көл т.б. құрайтын мөлдір сұйық зат. (ҚТТС, 744 б).

Ақ жылан аяғы да, көзі де жоқ,
Сөйлеген не бір ауыз сөзі де жоқ,
Токтамай қысы-жазы жүре берер,
Бір сәтке аялдайтын жері де жоқ. (су)

Сөздікте біріншіден сөздердің орыс, ағылшын тіліндегі аудармасы, екіншіден түсіндірмелі сөздіктен анықтамасы берілсе, үшіншіден тіл дамыту мақсатында, адресант жас ерекшелігіне сәйкес тілдік материалдармен толықтырылады. Атап айтатын болсақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, төрт шумақ өлең т.б. беруге болады.

Әдебиет тізімі

- Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1984. – 184 б.
Қайдар Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. –18. – 26 б.
Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
Түсіпқалиева Р. Қазақ лексикографиясы: екітілді шағын сөздіктердің құрылымы: фил. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
Ахманова А.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Госучпедгиз, 1957.
Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избр.труды. – М.: Наука, 1977.
Левит З.Н. Лексикология французского языка: Для ин-тов и фак. иностр.яз. – М.: Высшая шк., 1979. – 160 с.
Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – М.: Едиториал. УРСС, 2004. – 272 с.
Шанский Н.М. Учебный словарь античных имен в русской поэзии. – Ашхабад: Магарыф, 1990.
Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974.
Dubois J., Dubois C. Introduction a la lexicographie. – 1971.

УДК 930.85

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЛАТЫН ӘЛІПБИНЕ КӨШУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Абсаттаров О.С.,
4 курс студенті, ҚМПИ
Наурызбаева Э.К.,
тарих ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада 1929–1940 жылдары қолданылған латын әліпбиінің өзіндік ерекшеліктері қарастырылған. Қазақ халқының латын жазуын қолданылуы мен маңыздылығы тарихи түрде зерделеніп, латын әліпбиіне көшудің тиімді жақтары анықталған. Сонымен қатар мақалада, мұрағат материалдары кеңінен қолданылып, XX ғасырдың 20–40 жылдар аралығындағы латын тілінде жарияланған басылым беттері толығымен зерттеліп, талданған. Сонымен бірге Қазақстан Республикасының болашақта латын әліпбиіне көшуінің негізгі мәселелері қарастырылған.

Аннотация

В данной статье рассматриваются характерные особенности латинского алфавита, который применялся в 1929–1940 гг. Рассматриваются историческая роль перехода на латинский алфавит, издательские работы 20–40 годов XX века, приведены архивные материалы по данной теме. Представлены основные данные по переходу на латинский алфавит в Республике Казахстан.

Abstract

This article discusses the characteristics of the Latin alphabet, which was used in the years 1929-1940. We consider the historical role and its pluses transition to the Latin alphabet. In addition, the article examines the publishing of 20-40 years of XX century, and hello archival materials on the topic. Hello basic data on the transition to hark alphabet Republic of Kazakhstan.

Түйінді сөздер: латын тілі, әліппе, алфавит, кириллица, орыс графикасы.

Ключевые слова: латинский язык, азбука, алфавит, кириллица, русская графика.

Key words: Latin language, abc alphabet, alphabet, cyrillic, Russian graphics.

1. Кіріспе.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2013 жылы Халыққа Жолдауында «Қазақ алфавитін 2025 жылдан бастап, латын графикасына көшіру үшін дайындықты осы бастан қолға алу қажет. Бұл қазақ тілін жаңғыртып қана қоймай, оны осы заманғы ақпарат тіліне айналдырады» – деді. Қазақ жазуы қоғам дамуының заманауи талаптарына лайық болу үшін латын графикасына көшу елдік, мемлекеттік деңгейдегі проблемаға айналды. Әлемдегі елдердің 70 пайыздан астамы латын тілін қолданады. XXI ғ. латын тілі – технология, ақпарат, коммуникация тіліне айналып отыр. Бұл латын тілінің экономикалық тиімділігін айқындайды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тілшілері осы мәселені қозғап, орыс жазуына негізделген қазақ жазуының әліпбиінен латын әліпбиіне көшу туралы жазған еді. Сол кезде кей ғалымдар көне түрік жазуын қолдаса, кейбіреулері Қытай, Моңғолия, Иран, Түркия, Ауғанстан мемлекеттерінде тұрып жатқан қандас бауырларымыздың араб жазуына негізделген қазақ жазуын қолданып жүргенін ескеріп, араб графикасына негізделген қазақ жазуын қолдаған болатын.

Дегенмен де, сол кездің өзінде-ақ латын жазуына негізделген әліпбиді қолдағандар басымырақ болғаны жасырын емес. Бүгінде бұлардың қатары көбеймесе азаймағаны анық.

2. Талқылау.

Кейінгі тарихқа көз салсақ, Қ. Күдеринованың көрсетуінше, латын әліпбиінің алғашқы жобасы 1927-1928 жж. «Еңбекші қазақ», «Лениншіл жас», «Тілші» газеттерінде 24 әріп, 1 дәйекшемен жарияланды. Бұл алғашқы әліпби сол кездегі А. Байтұрсынов жасаған әліпбимен бірдей болды және өте дұрыс әзірленіп, жасалған әліпби еді, себебі теориялық база бірден-бір дұрыс еді. Латын әліпбиін енгізу әлі ерте деп Мәскеудегі жиналыста айтқанымен, латын жазуына негізделген қазақ жазуының жобасын Н. Төреқұлов 28 әріп бойынша әзірледі. 1929 жылы Қызылордада Т. Шонанұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгеров, Қ. Жұбанов, Е.Д. Поливанов, т.б. қызу талқылаған конференцияда бұл әліпби жетілдірілді. Латын жазуына көшу баяу жүргеніне қарамастан, 1929 жылы қазақ жазуы ресми түрде латын әліпбиіне 29 әріппен көшті.

Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі 1929 ж.

Кесте 1.

Рет саны	Әріп	Фонема	Рет саны	Әріп	Фонема
1	А	А	16	В	б
2	Б	Ы	17	Д	д
3	О	О	18	Г	г
4	У	Ұ	19	Г	ғ
5	Е	Е	20	З	з
6	Ә	Ә	21	С	с
7	І	І	22	Н	н
8	Ө	Ө	23	М	м
9	У	Ү	24	Н	н
10	Р	П	25	Н	ң
11	Т	Т	26	V	у
12	К	К	27	L	л
13	Q	Қ	28	R	р
14	S	С	29	J	й
15	C	Ж			

Қабылданған әліпбидің кемшілігі ретінде **ә, ө, ы, ғ** дыбыстарының белгілері латын стандартына сәйкес алынбағанын айтуға болады. Осы кезден бастап латын графикасына қазақ тілі көндіге бастады.

1940 жылы қазақ жазуы кириллицаға негізделген графикаға көшірілді. Бұл ауыстыру саяси жағдайға байланысты болды. Б. Әбілқасымов пен Ш. Мәжітаева бұның себебін былай түсіндірді: «1910 жылдардан бастап А. Байтұрсынов араб жазуын қазақ халқының үндестік заңына ыңғайластырып реформалады, оның реформалаған жазуын бірден алу түркі жұрты ең озық жүйе деп таныса да, орыс жазуын бірден алу түркі тілді халықтардың қарсылығын туғызатындығын түсінген орталық уақытша латын жазуын уағыздап, түркі халықтарына алғаш латын жазуын қабылдатты. 1937–1938 жылдардағы қуғын-сүргіннен кейін, зиялы қауымның көрнекті өкілдері атылып, айдалып кеткен соң, латын жазуынан орыс графикасына көшу идеясы көтеріліп, 1940 жылдан бастап түркі халықтары, оның ішінде, қазақтар да орыс графикасына халықтардың тілегі бойынша деген сылтаумен көшірілді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев белгілегендей, жаңа әліпбиге көшуге дайындық кезінде 1929 ж. латынға КСРО түрік халықтарының жазу аударым тәжірибесін үйрену қажет, өйткені кейбір осы іс-шараның жүзеге асуының ұйымдастырушылық және ғылыми – тәжірибелік жақтарын қазіргі таңда да қолдана беруге болатын еді. Осы жағдайда құнды қайнар көздері 20–40-шы жж. мұрағат құжаттары болып табылады республика

мұрағаттарында, сонымен қатар Қостанай облысының мемлекеттік мұрағатында сақтаулы құжаттардан да табуға болады.

Сонымен қатар, ВКП (б) Қостанай округтік комитеті, ҚКП Қостанай облыстық комитеті, ҚКП және ҚЖЛКО, Амангелді, Жангелді, Жітіқара, Обаған ҚКП және ҚЖЛКО аудандық комитеттері, Қостанай округтік, облыстық атқарушы комитеттері, Қарабалық, Меңдіқара, Обаған аудандарының еңбекші депутаттар Кеңесі қорларында аймақты ұйымдастыру, мекемелердің іс жүргізуіне жаңа әліпбиді енгізу туралы құжаттар сақтаулы тұр. Латын әліпбиін енгізгеннен кейін бірнеше жыл бойы араб әліпбиін қолдануға рұқсат берілген, бұған мұрағат көздері дәлел болады, сондықтан XX ғасырдың 30-шы жылдардың ортасына дейін жоғарыда аталған қорларда араб графикасымен жазылған құжаттар бар, сондықтан жоғарыда аталған құжаттарда араб графикасымен жазылған, XX ғасырдың 30-шы жылдарының ортасына дейін құжаттар бөлігі бар.

Жоғарыда аталған қорлардағы 1929–1940 жылдардағы латын әліпбиін қолдану негізінде қазақ тілінде орындалған құжаттар белгілі қызығушылық тудырады. Бұл Қазақ КСР СНК және ҚазОАК, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің директивтері, Қостанай округтік атқару комитеті, облыстық атқару комитеті Президиумының қаулылары, аудандық атқару комитеті Президиумының мәжіліс және пленум хаттамалары, Кеңес съезд делегаттарының сауалнамалары, кеңестің ұйымдастырушылық-топтық жұмыстары туралы есептері, жоғарғы органдармен облыстық атқару комитетінің хат алмасулары, сонымен қатар аудандық атқару комитетінің аудандану, колхоз құрылысы, ауыл кеңесіне сайлану, егін және астық жинау компанияларын ұйымдастыру, халықтық білім беруді дамыту, қоныс аударушыларды орналастыру және т.б. мәселелер бойынша хат алмасулары. Аудан тұрғындарының сайлау құқықтарын қалпына келтіру туралы, колхозшы-озаттар тізімі, Торғай және Амангелді аудандары бойынша «Қазақстанға 15 жыл» белгісімен марапатталғандар тізімі, облыс колхоздары төрағалары тізімі, жұмысшылар мен қызметшілердің өмірбаяндары және өтініштері бар жеке істері, Обаған ауданы колхоздарының шаруашылық кітабы, колхоздарға жеткіншек – балаларды (14 жастан асқан) тәрбиелеуге қабылдау туралы Меңдіқара халықтық білім бөлімімен, аудан колхоздары, балалар коммунасымен және т.б. істерді құрайтын ерекше құжаттар бар.

Қостанай округтік жер басқармасы жерге орналастыру бөлімі, Ақтөбе облыстық жер басқармасы жерге орналастыру Қостанай аудандық бөлімі, «Целингипрозем» жерге орналастыру бойынша мемлекеттік жобалық институты Қостанай филиалы қорларында колхоздардың жер пайдалану (сельхозартель) шектеуін бекіту бойынша құжаттар бар, сонымен қатар колхоз мүшелерінің тізімі, Амангелді, Меңдіқара, Жітіқара, Обаған, Семиозер, Таран, Қостанай аудандары колхоздарын басқару мәжілісінің және колхозшылар жиналысының хаттамалары.

Қостанай облысының ауыл шаруашылық және өнеркәсіп Департаменті қорында колхоздардың жылдық есептері, облыс колхоздары бойынша ауыл шаруашылық мәдениетті саралау барысы туралы, жылқы шаруашылығы фермалары паспорты және т.б. бар.

«ҚОММ» ММ кітапхана қорында толықтай латын әліпбиі негізінде қазақ тілінде басылған, 1936–1937 жылдардағы «BOLCEBIKTİK GOL» газетінің таптырмайтын нөмірлері бар.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезден бастап қазақ лингвистері мен зиялы қауымының арасында латын әліпбиіне көшудің пайдасы мен зияны туралы пікірталастар жүргізіле басталды. 2006 жылдың 24 қазанында өткен Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде пост-кеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделеп алуымыз керек» – деген бо-

латын. Латын әліпбиіне көшірілген көршілес мемлекеттердің тәжірибесін назардан тыс қалдырмауды да осы жиында тапсырған еді.

Бүгінге дейін латын қарпіне негізделген жаңа қазақ әліпбиінің дайын 10 нұсқасы бар екен. Ендігісі, тек нақты шешім қабылдау қалды. Солардың бірінешеуін ұсынатын болсақ: 1. Сейдін Бизаков, филология ғылымдарының докторы, профессор өзінің Ана тілі газетіне берген «Емлені ескеруіміз керек» атты мақаласында 41 әріпті құрайтын жаңа әліпбиін ұсыныпты.

Кесте 2.

Рет саны	Кирил	Латын	Рет саны	Кирил	Латын
1	А а	A a	21	Ө ө	Ö ö
2	Ә ә	Ä ä	22	П п	P p
3	Б б	B b	23	Р р	R r
4	В в	V v	24	Т т	T t
5	Г г	G g	25	У у	U u
6	Ғ ғ	G g	26	Ұ ұ	U u
7	Д д	D d	27	Ү ү	U u
8	Е е	E e	28	Ф ф	F f
9	Ё ё	Ё ё	29	Х х	X x
10	Ж ж	J j	30	Һ һ	H h
11	З з	Z z	31	Ц ц	C c
12	И и	Y y	32	Ч ч	C c
13	Й й	Y y	33	Ш ш	C c
14	К к	K k	34	Щ щ	Щ щ
15	Қ қ	Q q	35	Ы ы	I i
16	Л л	L l	36	І і	I i
17	М м	M m	37	Э э	Э э
18	Н н	N n	38	Ю ю	Ю ю
19	Ң ң	N n	39	Я я	Я я
20	О о	O o	40	С с	S s
			41	Ж ж	C c

2. Келесі кестедегі әліпби латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінің Арман Байқамұхамбетұлы ұсынған жобасы 26 таңбалы.

Кесте 3

№	Әліпби	Айтылуы	Транскрипциясы
1	Aa	a	[ʌ], [ə]
2	Bb	бы	[b]
3	Cc	сы	[k]
4	Dd	ды	[d]
5	Ee	e	[e]
6	Ff	фы	[f]
7	Gg	гі	[g:]
8	Hh	хы	[h]
9	Ii	и	[i], [i:]
10	Jj	жы	[j]
11	Kk	кі	[k:]
12	Ll	лы	[l]
13	Mm	мы	[m]

№	Әліпби	Айтылуы	Транскрипциясы
14	Nn	ны	[n]
15	Oo	о	[ɔ], [ɔ:]
16	Pp	пы	[p]
17	Qq	ғы	[g]
18	Rr	ры	[r]
19	Ss	сы	[s]
20	Tt	ты	[t]
21	Uu	ұ	[ɛ], [ɛ:]
22	Vv	вы	[v]
23	Ww	у	[u], [u:]
24	Xx	икс	[iks]
25	Yy	ы	[ɪ], [ɪ:]
26	Zz	зы	[z]

3. Филология ғылымдарының докторы Әлімхан Жүніспектің ұсынған әліпби қазіргі таңда ең үздіктердің қатарында тұр 26 таңбалы.

Кесте 4.

№	кирилше	латынша	аталуы	№	кирилше	латынша	аталуы
1	А а	A a	а	14	Ң ң	Ń ń	ың
2	Ә ә	Ä ä	ә	15	О о	O o	о
3	Б б	B b	бы	16	Ө ө	Ö ö	ө
4	Ғ ғ(-Г г)	Ğ ğ(-G g)	ғы(-гі)	17	П п	P p	пы
5	Д д	D d	ды	18	Р р	R r	ыр
6	Е е	E e	е	19	С с	S s	сы
7	Ж ж	J j	жы	20	Т т	T t	ты
8	З з	Z z	зы	21	У у	W w	ұу
9	Й й	Y y	ый	22	Ұ ұ	U u	ұ
10	Қ қ(-К к)	Q q(-K k)	қы(-кі)	23	Ү ү	Ü ü	ү
11	Л л	L l	ыл	24	Ш ш	Š š	шы
12	М м	M m	мы	25	Ы ы	I i	ы
13	Н н	N n	ны	26	І і	İ i	і

Болашақта латын әліпбиіне көшкенде 26 әріппен көшсек қана біз тілімізді өзінің үндесімі заңы негізінде сақтап қала аламыз. Зияткерлік ұлтты қалыптастыруда латын әліпбиіне тек осылай көшу ғана өзінің игі нәтижесін берері сөзсіз. Басында латын әліпбиіне 26 әріп бойынша көшу мынадай қиындықтар туғызатыны анық:

- 1) өз қазағымыздың өзі бір күнде «сауатсыз» болып қалатындай жағдай туындайды;
- 2) басқа ұлттардың түсінбестігі туатыны анық;
- 3) орфографиялық нормалар тұтасымен өзгертінi барлық халыққа қиындық туғызады;
- 4) қаражат жұмсалады;
- 5) жер-су атауларын қайта жазу мәселесі дау-дамай тудырады;
- 6) бұрынғы тарихымыз, мәдениетіміздің мол мұрасы, кітаптар болашақ ұрпаққа түсініксіз болып қалуы ықтимал.

Дегенмен де, латын әліпбиіне 26 әріп бойынша көшсек, қазақтың болашақ таза қазақтық ұлтын қалыптастыратынымыз айдан анық. Латын әліпбиіне осылай көшсек, мынадай жақсылықтарға жетеміз:

- 1) қазақ тілінің басты үш дыбыстық заңы, атап айтқанда, буын үндестік заңы, дыбыс үндестік заңы, ерін үндестік заңы бұзылудан сақталады;
- 2) акцент пайда болып, дұрыс интонация нығая бастайды;

3) кірме лексика, терминдер сөздер үндестік заңдарына бағынады;

4) бірінші кластан бастап балалардың басын ауыртып келе жатқан, емлетануда қиындық туғызып жүрген, қазақ сөздерінде ешқашан дыбысталмайтын және болмайтын басы артық 16 әріптен құтыламыз;

5) сөйлеу мәдениеті көтеріліп, орфоэпиялық нормалар орфографиялық нормаларды ығыстыра бастайды, соның негізінде зияткерлік ұлт негізі қалыптаса бастайды;

6) латын әліпбиін меңгеру ақпараттық кеңістікке шығуды жеңілдетеді, яғни ғаламтор жүйесін халқымызға ана тілінде меңгеруге жол ашады;

7) басқа елде тұратын қандастарымызға өз тілінде ақпарат алуды жеңілдетеді.

3. Қорытынды.

Сонымен сөзімізді қорытар болсақ, латын әліпбиіне көшу тәуелсіздігіне 22 жылдан астам уақыт өткен және халықаралық қауымдастықта беделді орынға ие болған Қазақстанның руханият саласындағы тәуелсіздігін айғақтайтын шара болып табылады. Сонымен қатар, әлемдік технологияда үздік дамыған елдер және туысқан түркі халықтарымен етене араласуына мол мүмкіндік береді. Оның үстіне бұл шара Қазақстанның бүгінгі руханиятын дамыту болып есептеледі. Сондай-ақ, ол тәуелсіздікті, әсіресе мәдени саладағы тәуелсіздікті бекемдей түседі. Сондықтан Қазақстан латынға неғұрлым тезірек көшсе, соғырлым ұтымды болмақ.

Әдебиет тізімі

Қайдаров Ә. Латын әліпбиі ауызбірлікті күшейтеді // Егемен Қазақстан. 14 ақпан 2013 ж. – 3б.

Қонысбай Қ. Латын әліпбиіне өту - тәуелсіз сана, ұлттық бірлік, түркілік ынтымаққа бастайтын тура жол // Айқын газеті. 21 қаңтар. 2013 ж. – 3 б.

Смағұлқызы Т. Латын қарпіне көшудің жобасын таңдағанда басымдықты тіл мамандарына берген абзал // Заң газеті. 22 қаңтар. 2012 ж. – 1 б.

Фазылжан А. Латын әліпбиіне көшу Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан елдерінде қалай жүргізілді? // Ана тілі. 24–30 қаңтар. 2013 ж. – 3 б.

УДК 37 (094)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО УЛУЧШЕНИЮ УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ

Байбусунова С.Б.,
магистрант, АО «Финансовая
академия»

Аннотация

«Білім беру жүйесін басқару» атты мақалада бүгінгі таңда іске асырылып жатқан білім беру жүйесін басқарудың тиімділігінің төменділігі айқындалады.

Мақала авторының білім беру жүйесін басқаруды жаңартудың жолдары «ҚР білім туралы Заңы», 2012 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Қазақстан халқына «Әлеуметтік – экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауы, мемлекет және ТМД елдерінің ғалымдарының әдістемелік нұсқауларына негізделініп қарастырылған. Сонымен қатар автор өз тарапынан осы бағытта бірсыпыра тиімді ойларын ұсынады, білім беру жүйесін басқарудағы аса өзектісі – білім берудің сапасын, қолжетімділігін және тиімділігін көтеру екенін ескертеді.

Аннотация

В данной статье говорится о малоэффективности принятых решений на сегодняшний день в системе управления образованием. Рассматриваются возможности совершенствовать систему образования в соответствии с «Законом об образовании», Посланием Президента РК народу Казахстана от 27 января 2012 года «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана», методическими рекомендациями ученых государства и ООН.

Автором статьи предложены меры по улучшению качества образования, созданию условий для доступности и эффективности образования.

Abstract

In the article "Ways to improve management of the education system," discusses the problem of "inefficiency" of modern management education. The proposed by the author modernization of the learning management system is based on the priorities of "Education Law of the Republic of Kazakhstan" and Address of the President of Kazakhstan to the people of Kazakhstan "Socioeconomic modernization - the main vector of development of Kazakhstan" - January 27, 2012, guidelines of the scientists of the country and CIS. The author suggests some ways to update the content of the learning management system in modern society.

Also, the article emphasized the improvement of the system through the implementation of key areas as improving the quality, accessibility and performance of education.

Түйінді сөздер: жаңғырту, құзыреттілік, даму, білім беру жүйесі.

Ключевые слова: модернизация, компетентность, развитие, система образования.

Key words: modernization, competence, development, educational system.

1. Введение.

В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» было отмечено: «В ходе модернизации системы образования нам важно осуществить следующие меры:

«Седьмое. Качественный рост человеческого капитала в Казахстане.

Во-первых, внедрять в процесс обучения современные методики и технологии.

Развивается сеть передовых учреждений профессионально-технического образования. Надо распространять их опыт на всю систему казахстанского образования, подтягивать к их уровню все образовательные учреждения.

Во-вторых, важно повышать качество педагогического состава.

Надо усилить стандарты базового педагогического образования, требования к повышению квалификации преподавателей школ и вузов.

...В-четвертых, следует расширять доступность образования для молодежи через механизмы государственно-частного партнерства, субсидирование проезда и проживания молодежи из сельской местности и малообеспеченных семей, развития сети общежитий.

...В-пятых, образование должно давать молодежи не только знания, но и умение их использовать в процессе социальной адаптации...» (Н. Назарбаев. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана: Послание Президента РК народу Казахстана от 27 января 2012 года).

В числе первостепенных задач Послания Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана остается актуальной «создание эффективной системы обучения...», которая напрямую связана с процессом управления всей системой образования. Любой созидательный процесс требует продуманной системы управления, складывающейся из её

организационного, информационного, методического, кадрового, материально–технического и финансового обеспечения. При сбое в одном из звеньев разлагается система, что сказывается на результатах всего образовательного процесса.

В Законе РК «Об образовании» в статьях главы II «Управление системой образования» обстоятельно раскрыты основное содержание и функции системы управления образованием, определены компетенции уполномоченных органов образования, некоторые из которых приведены ниже:

«Статья 5. Компетенция уполномоченного органа в области образования

Уполномоченный орган в области образования выполняет следующие функции:

1) реализует единую государственную политику в области образования, осуществляет межотраслевую координацию, разрабатывает и реализует целевые и международные программы в области образования и науки;

2) осуществляет управление качеством образования, методическое и методологическое обеспечение качества предоставляемых организациями образования образовательных услуг;

3) осуществляет государственный контроль за исполнением законодательства Республики Казахстан и нормативных правовых актов в области образования, государственных общеобязательных стандартов образования в организациях образования, независимо от формы собственности и ведомственной подчиненности, а также бюджетной и финансовой дисциплины в подведомственных организациях в соответствии с законодательством Республики Казахстан.

Статья 28. Органы управления системой образования осуществляют:

1. Реализацию государственной политики в области образования осуществляют Правительство Республики Казахстан, центральные исполнительные органы Республики Казахстан в области образования, местные исполнительные органы и местные органы управления образованием.

2. Общее научно-методическое руководство всеми организациями образования, независимо от их ведомственной подчиненности и форм собственности, осуществляют центральные исполнительные органы в области образования.

Статья 7. Информационное обеспечение органов управления системой образования

1. В целях своевременного обеспечения органов управления системой образования полной, достоверной, сопоставимой информацией в Республике Казахстан создается и действует единая информационная система образования, обеспечивающая возможности эффективного управления образованием.

2. Обсуждение.

Правительство РК и уполномоченные органы системы образования, руководствуясь указанными и иными задачами «Закона об образовании», планомерно и целенаправленно осуществляют свою деятельность по организации и функционированию управления системой образования. Но сегодня бесспорно и то, что казахстанское образование вошло в период основательных качественных изменений, причем одной из самых приоритетных задач в этой области явилась задача подготовки учащихся и специалистов, владеющих глубокими знаниями, профессиональными навыками и умениями, способных творчески и с энтузиазмом эффективно работать в совершенно новых, динамичных условиях современной действительности.

Кардинальные изменения социально-экономического уклада жизни общества привели к смене методологических приоритетов в образовании, возникновению и распространению новой философии и новых образовательных ценностей, мощной волне инноваций, охватившей образовательные системы всех без исключения уровней. Сегодня школа с 12-летним циклом обучения, интеллектуальные школы могут быть отнесены к социально-педагогическим инновациям XXI века, в основе которых лежит новая система целей, новая методология

отбора содержания образования. Следовательно, это обновление должно найти отражение и в процессе системы управления образованием, который должен повлечь за собой поиск путей совершенствования управления образованием, что должно дать положительный эффект в подготовке конкурентоспособных, творческих мыслящих, инициативных, саморазвивающихся и способных самореализоваться граждан государства.

В этой связи для достижения определенных эффективных результатов важно проанализировать современное состояние системы управления. Изучение и анализ информации по данному вопросу показывает, что за последнее время произошло определенное обогащение объективных возможностей систем управления образованием благодаря повышению уровня самостоятельности, автономности субъектов управления (что особенно заметно на уровне образовательных учреждений); высвобождению творческого потенциала, инновационной созидательной энергии работников образования, в том числе – управленцев; развитию плюрализма, гласности, свободы слова, преодолению синдрома «наказуемости инициативы», росту престижа инновационной, исследовательской, поисковой деятельности (Мазур И.И., Шапиро В.Д. и др., 2001. – 875 с.).

В то же время ограничение реальных возможностей систем управления образованием в настоящее время, прежде всего, связано:

- с непригодностью в новых социально-экономических условиях прежних, привычных стилей и стереотипов управленческой деятельности;
- с традиционно сложившейся концентрацией основных усилий аппарата управления на обеспечение текущего функционирования системы образования, затрудняющей и замедляющей переориентацию управления на приоритеты перспективного развития образования;
- с неразработанностью нормативно-правовой базы образования, несогласованностью различных правовых актов между собой, что вынуждает органы управления образованием на местах в инициативном порядке и зачастую только на основе здравого смысла заниматься разработкой собственных временных документов;
- с неразработанностью механизмов реализации принятых государственных решений в сфере образования.

Следует констатировать то, что ключевыми недостатками деятельности региональных и муниципальных органов управления образованием являются:

1. Сложившаяся отрицательная традиция «вмешательства» работников органов управления в самые разнообразные, но не свойственные им функции. Стремление многих управленцев по традиции контролировать все и вся приводит к неэффективности самого управления и крайне ограничивает возможности развития управляемого объекта – самой системы образования. Традиция всеобщего контроля порождает громоздкую и чаще всего никому не нужную отчетность, что отмечается в материалах педагогической литературы.

2. Неразграниченность основных и вспомогательных (а то и вовсе ненужных) функций управления. В этом отношении интересны результаты социологического исследования, проведенного среди работников органов управления образованием. По результатам обработки анкет (по мнению респондентов) задачи, стоящие перед системой управлением образованием, по степени актуальности сгруппировались следующим образом:

- эффективное управление финансовыми ресурсами системы образования;
- эффективное управление материальными ресурсами системы образования;
- совершенствование технологии управления образованием;
- управление качеством обучения;
- нормативно-правовое регулирование;
- совершенствование механизмов распределения потоков учащихся по различным каналам обучения.

3. Необходимость специальной подготовки управленческих кадров, направленной на активное использование новых направлений в развитии функций управления, связанных с

использованием методов стратегического анализа, прогнозирования и проектирования, разграничения компетенций и ответственности; активное включение общественности в разработку и принятие управленческих решений в области образования.

Соответственно, главным направлением совершенствования системы управления образованием должно стать повышение:

- качества (образования),
- доступности (образования),
- эффективности (образовательной системы).

«Эти три ключевых момента и должны стать, очевидно, основными, главными функциями органов управления образованием всех уровней, которые по отношению к системе управления в целом будут выполнять интегрирующую, системообразующую роль. Управление качеством, доступностью и эффективностью образования существенно отличается от всех других функциональных подсистем управления еще и тем, что в них (в отличие от традиционного понимания управления) участвуют не только управляющие, но и все участники образовательного процесса – учителя, учащиеся, родители. Каждый на своем месте и своими средствами должен гарантировать требуемый и желаемый уровень качества, доступности и эффективности образования» (Мазур И.И., Шапиро В.Д. и др., 2001. – 875 с.). Эти три базовые целевые установки и должны быть положены как системообразующие основания в основу модернизации систем управления образованием.

Эффективное управление будет иметь место тогда, когда воздействие на все переменные параметры управляемого объекта в конечном счете обеспечивает главные результаты – новое качество, доступность и эффективность образования (а кроме того – высокий престиж образовательной системы, ее достойное место в жизни местного сообщества, региона, страны). (Мазур И. И., Шапиро В.Д. и др., 2001, 875 с.).

В управлении качеством следует иметь в виду, что в соответствии с семейством международных стандартов ISO управление качеством подразумевает, в том числе и в первую очередь, обеспечение качества процесса производства товара или услуги. Обеспечение качества продукции на основе процедур обеспечения качества на каждой стадии жизненного цикла ее производства в международном стандарте ISO 8402 получило название «петли качества». «Петля качества» для производителей образовательных услуг и, соответственно, для управления состоит из следующих элементов:

- изучение потребностей рынков труда и образовательных услуг;
- набор абитуриентов;
- формирование программ, форм и методов обучения;
- обучения ресурсами;
- организация процесса обучения;
- аттестация выпускников, присвоение квалификации выпускникам;
- мониторинг трудоустройства выпускников (для общеобразовательной школы – мониторинг дальнейшей «судьбы» выпускников, продолжение образования в учреждениях начального, среднего, высшего профессионального образования, в том числе по профессиям, необходимым на территории, трудоустройство).

Управление эффективностью образования, очевидно, включает в себя:

- переход на новую систему финансирования образования – нормативное подушевое финансирование, когда финансовые средства жестко привязаны к потребителю образовательной услуги – обучающемуся, а не как до сих пор – средства привязаны к производителю образовательных услуг – образовательным учреждениям.

- выделение бюджета развития, обеспечивающего реализацию в системе образования инвестиционных проектов, прежде всего, по модернизации учебного оборудования системы образования;

- создание систем информационного обеспечения процессов принятия управленческих решений, в том числе модернизация образовательной статистики;

- создание системы маркетинга образовательных услуг и служб по связям с общественностью для выработки и разъяснения образовательной политики (кроме того, маркетинг образовательных услуг приобретает большое значение в управлении качеством образования).

Эта управленческая функция включает в себя достаточно разнородные элементы. Однако у нее есть общий стержень – это обеспечение эффективного использования всех поступающих в систему образования ресурсов – финансовых, кадровых, информационных, материальных.

При разработке новых прогрессивных моделей управления образованием необходимо найти оптимальное сочетание видов управления (Новиков Д.А., Глотова Н.П. Модели и механизмы управления образовательными сетями и комплексами):

- административного (командного) и мотивационного управления (управление, побуждающее участников образовательного процесса к совершению требуемых действий, например, через формы материального и морального поощрения);

- проектного управления (управление в динамике – управление изменениями в системе, инновационной деятельностью и т.д.) и процессного управления (управление функционированием – «в статике» – регулярной, повторяющейся деятельностью при неизменных внешних условиях).

3. Выводы.

Следовательно, анализ текущего состояния управляемой образовательной системы необходим для получения той «точки отсчета», относительно которой будет оцениваться развитие системы с учетом управляющих воздействий или без таковых. Сравнение текущего состояния системы с теми представлениями, которые отражают ее «идеальное состояние», позволяет в первом приближении оценивать текущую эффективность ее функционирования. Контроль за развитием образовательной системы заключается в постоянном мониторинге за изменениями системы, вызванными управляющими воздействиями, предпринимаемыми в соответствии с планом, а также в выявлении отклонений от плана. Так как развитие образовательной системы является непрерывным (во времени) процессом, то по мере поступления новой информации (получаемой в результате осуществления функции контроля) о ходе решения задач развития может потребоваться внесение корректирующих воздействий, что составляет суть оперативного управления.

По мере завершения каждого из запланированных этапов развития образовательной системы для успешного осуществления следующих этапов необходимы анализ произведенных изменений, обобщение опыта развития, которые должны использоваться при разработке стратегии и тактики дальнейшего управления образовательной системой.

Список литературы

Назарбаев Н.А. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана: Послание Президента РК народу Казахстана от 27 января 2012 года.

Об образовании: Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года N 319-III ЗРК.

Мазур И.И., Шапиро В.Д. и др. Управление проектами: справочное пособие. – М.: Высш. шк., 2001. – 875 с.

Новиков А.М., Новиков Д.А. Образовательный проект / методология образовательной деятельности. – М.: Эгвес, 2004. – 120 с.

Новиков Д.А., Глотова Н.П. Модели и механизмы управления образовательными сетями и комплексами. – М.: Институт управления образованием.

УДК 002

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТРЁХМЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ФИЗИКИ И ИНФОРМАТИКИ

*Герасимов Е.Ф.,
студент 4 курса, КГПИ
г. Костанай, Казахстан*

Аннотация

Мақалада физиканы және информатиканы 3DS Max 2014 бағдарламасы арқылы зерттеу үшін үшөлшемді модельдеуді меңгеру мүмкіндіктері қарастырылады. Мысал ретінде Геминид метеор ағынының үшөлшемді моделі ұсынылған.

Аннотация

В данной статье рассмотрены возможности использования трёхмерного моделирования для изучения физики и информатики посредством программы 3DS Max 2014. В качестве примера представлена трёхмерная модель метеорного потока Геминид.

Abstract

This article discusses the possibility of using three-dimensional modeling to study the physics and computer science, through a program of 3DS Max 2014. As an example, presented a three-dimensional model of the Geminid meteor shower.

Түйінді сөздер: компьютерлік модельдеу, 3DS Max, визуалдау, плагиндер, метеор ағыны.

Ключевые слова: компьютерное моделирование, 3DS Max, визуализация, плагины, метеорный поток.

Key words: computer modeling, 3DS Max, visualization, Plugin, meteor shower.

1. Введение.

Компьютерное моделирование – это метод решения задачи анализа или синтеза сложной системы на основе использования ее компьютерной модели.

Компьютерное моделирование имеет ряд преимуществ по сравнению с другими подходами. В частности, оно дает возможность учитывать большое количество переменных, предсказывать развитие нелинейных процессов, возникновение синергетических эффектов. Компьютерное моделирование позволяет не только получить прогноз, но и определить, какие управляющие воздействия приведут к наиболее благоприятному развитию событий.

Компьютерное моделирование как новый метод научных исследований основывается на построении математических моделей для описания изучаемых процессов; использовании новейших вычислительных машин, обладающих высоким быстродействием (миллионы операций в секунду) и способных вести диалог с человеком.

Суть компьютерного моделирования состоит в следующем: на основе математической модели с помощью ЭВМ проводится серия вычислительных экспериментов, т.е. исследуются свойства объектов или процессов, находятся их оптимальные параметры и режимы работы, уточняется модель.

Например, располагая уравнением, описывающим протекание того или иного процесса, можно, изменяя его коэффициенты, начальные и граничные условия, исследовать, как при этом будет вести себя объект (Беляков Е.Н., 2008).

2. Материалы и методы.

Моделирование можно использовать для демонстрации любых физических процессов. В естествознании под физическим моделированием понимается замена изучения некоторого

объекта или явления экспериментальным исследованием его модели, имеющей ту же физическую природу.

В курсе физики понятие модели может быть рассмотрено в двух аспектах: модель как объект познания и как средство познания. Проиллюстрируем это. Для рассмотрения понятия модели как объекта познания подходит следующая классификация моделей, в которой все модели делятся на два больших класса: модели материальные и модели идеальные (информационные).

А информационные модели в свою очередь делятся на описательно-информационные, математические (формализованные) и графические.

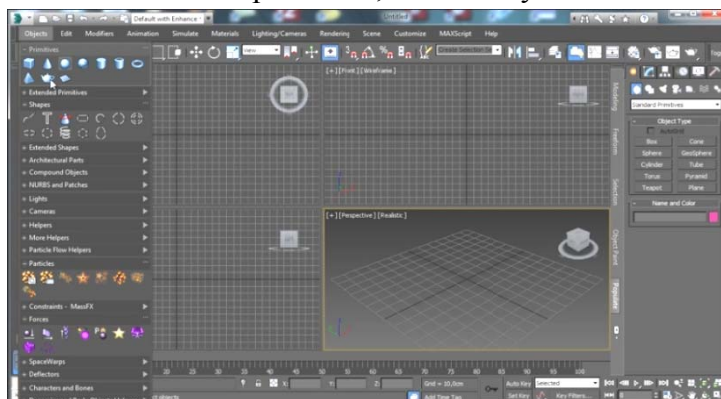
Сегодня преподаватели и учителя физики сталкиваются со следующим рядом затруднений: постоянное сокращение часов на естественнонаучные дисциплины, снижение финансирования учебного процесса, износ и выход из строя имеющегося оборудования. В сочетании с повышенными требованиями к уровню знаний выпускников учебных заведений и с повышенной загруженностью обучающихся эти затруднения могут перерасти в неразрешимые проблемы, особенно в учебных заведениях небольших городов.

Решением подобных проблем может стать использование современных интенсивных форм, методов и средств обучения. Так, использование метода проблемного обучения, метода модельных гипотез, а также использование в процессе обучения теле- и видеоаппаратуры позволит повысить качество знаний и снизить психологическую нагрузку на учащихся. Также в решении подобных проблем может помочь использование в процессе обучения компьютерных технологий.

Обучающие программы, которые могут быть использованы при преподавании физики, можно разделить на моделирующие, вычислительные, проверочные и справочные. Моделирующие программы – это программы, представляющие пользователю компьютерную модель физического явления или объекта. Они могут быть использованы, когда демонстрация самого явления или объекта невозможна в связи с его дороговизной, малой наглядностью или опасностью для жизни. Вычислительные программы разработаны для обработки и интерпретации результатов экспериментов. Подобные программы могут производить за учащихся сложные расчеты, строить графики и диаграммы, они особенно эффективны в сочетании с измерительными модулями, такими как L-микро. Проверочные программы обеспечивают проверку знаний путем тестирования или путем пошагового решения задач. Они отличаются объективностью и беспристрастностью. Справочные программы – это базы и банки данных, предоставляющие учащимся доступ к справочной учебной информации.

Появление персональных компьютеров четверть века назад позволило начать новую эру использования компьютера в обучении, с тех пор создано множество компьютерных моделей. Эти модели создавали профессиональные коллективы программистов, учителя и преподаватели, а также ученики и студенты. Подобные программы охватывают довольно большой ряд явлений и объектов, отличаются друг от друга полнотой, качеством, охватом, системностью и наглядностью.

Рассмотрим наиболее современную и продвинутую программу для трёхмерного моделирования объектов и процессов, называемую Autodesk 3D Studio Max (3DS Max).

*Рис. 1. Autodesk 3D Studio Max
(главное окно программы)*

Autodesk 3D Studio Max – полнофункциональная профессиональная программная система для создания и редактирования трёхмерной графики и анимации, разработанная компанией Autodesk. Содержит самые современные средства для художников и специалистов в области мультимедиа.

Работает программа в операционных системах Microsoft Windows и Windows NT (как в 32-битных, так и в 64-битных). Весной 2013 года выпущена пятнадцатая версия этого продукта под названием «Autodesk 3DS Max 2014».

Autodesk 3DS Max – это комплексное решение для 3D-моделирования, анимации, рендеринга и композитинга, предназначенное для реализации творческого потенциала разработчиков игр, визуальных эффектов и графики, а также других специалистов этой области.

У этой программы множество плюсов:

Мощные возможности 3D-моделирования – с помощью средств для полигонального моделирования и наложения текстур можно быстрее и эффективнее создавать персонажи, объекты и обстановку.

Передовые средства анимации персонажей – встроенный набор инструментов для анимации персонажей (CAT) представляет собой расширенную систему оснастки и анимации.

Ускоренный рендеринг – быстрое создание стилизованных и высокореалистичных изображений благодаря неограниченным возможностям пакетного рендеринга mental ray и Quicksilver при помощи интерактивного графического процессора с поддержкой технологии NVIDIA Iray.

Расширенная поддержка компонентов рабочего процесса – поддержка C++ и .NET позволяет осуществлять адаптацию и расширение 3DS Max, а также интеграцию с другими рабочими процессами.

Взаимодействие с решениями Adobe – специалисты в области анимации и графики, использующие Adobe After Effects или Adobe Photoshop, смогут ощутить все преимущества взаимодействия, устанавливающего новые стандарты для обмена 2D/3D-данными.

Основная сложность в изучении программы Autodesk 3DS Max – большое количество инструментов.

В Autodesk 3D Studio Max можно быстро создавать 3D-модели профессионального качества, неподвижные фотореалистичные изображения и фотореалистичную анимацию.

3DS Max располагает обширными средствами для создания разнообразных по форме и сложности трёхмерных компьютерных моделей, реальных или фантастических объектов окружающего мира, с использованием разнообразных техник и механизмов, включающих следующие:

- полигональное моделирование, в которое входят Editable mesh (редактируемая поверхность) и Editable poly (редактируемый полигон), – это самый распространённый метод моделирования, используется для создания сложных моделей и низкополигональных моделей для большинства компьютерных игр.

- моделирование на основе неоднородных рациональных B-сплайнов (NURBS) (следует отметить, что NURBS-моделирование в 3DS Max-е настолько примитивное, что никто этим методом практически не пользуется);

- моделирование на основе т. н. «сеток кусков», или поверхностей Безье (Editable patch), – подходит для моделирования тел вращения;

- моделирование с использованием встроенных библиотек стандартных параметрических объектов (примитивов) и модификаторов.

Моделирование на основе стандартных объектов, как правило, является основным методом моделирования и служит отправной точкой для создания объектов сложной структуры, что связано с использованием примитивов в сочетании друг с другом как элементарных частей составных объектов.

Визуализация является заключительным этапом работы над моделируемой сценой. Только после визуализации становятся видны все свойства материалов объектов и проявляются эффекты внешней среды, применённые в составе сцены.

Video Post (Видеомонтаж) – программный модуль Video Post предназначен для обработки изображений трёхмерных сцен в целях реализации специальных графических эффектов, таких как:

- фильтрация изображения и реализация таких эффектов, как расфокусировка или ограниченная глубина резкости и прочие эффекты;
- включение в анимацию межкадровых переходов различного типа;
- организация циклов повторения отдельных сегментов анимации и т. п.

Плагины – 3DS Max обладает довольно обширной базой стандартных средств, облегчающих моделирование всевозможных спецэффектов. Помимо стандартной базы, существует масса дополнительных средств (плагинов), позволяющих не только создавать значительно более реалистичные эффекты огня, воды, дыма, но содержащие дополнительные инструменты моделирования.

Ниже представлен список некоторых плагинов для 3DS Max:

- FumeFX – фотореалистичные эффекты огня, языков пламени и т. д.
- DreamScape – реалистичные ландшафты, горы, небо, атмосферные эффекты и т. д.
- AfterBurn – фотореалистичные эффекты облаков, дыма, взрыва и т. д.
- GrowFX – растения любого вида: от пальм и лиан до сосен, от цветов до крупных широколиственных деревьев и т. д. Каждое растение, созданное с помощью этого плагина, можно свободно анимировать.

3. Результаты.

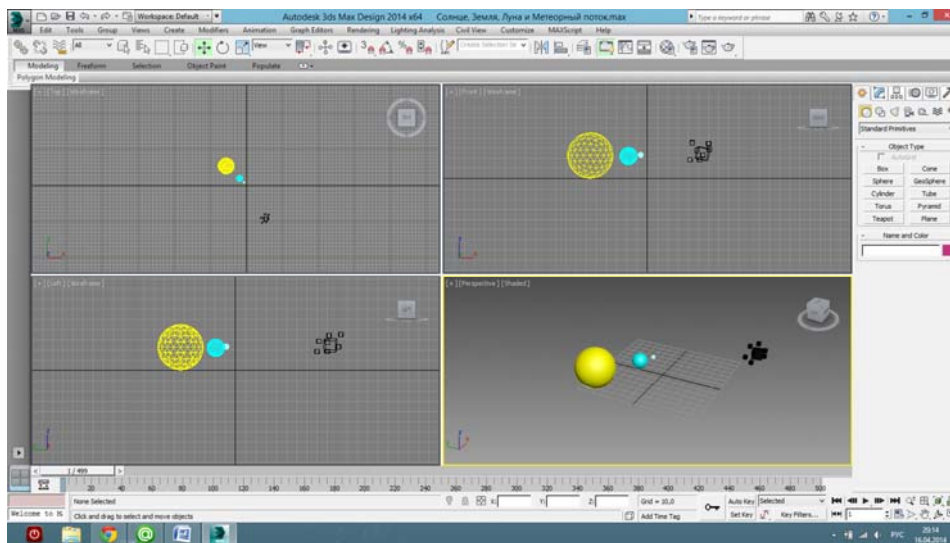

Рис. 2. Autodesk 3D Studio Max (пример моделирования)

На Рис. 2. приведён пример моделирования взаимодействия метеорного потока с Землёй. Жёлтый шар на модели – это Солнце, голубой – Земля, белый – Луна, а чёрными кубиками смоделирован метеорный поток Геминид. При запуске программы можно видеть, как происходит вращение небесных тел и момент пересечения метеорного потока с Землёй.

Размеры и массы моделей объектов были взяты из архивов МАС (Международного Астрономического союза). Размеры Земли, Луны и потока увеличены в 10–15 раз в сравнении с действительными для наглядности. Характеристики орбиты метеорного потока Геминид взяты из того же источника ([URL: http://feraj.narod.ru/Radiants.html](http://feraj.narod.ru/Radiants.html) [Электронный ресурс]).

4. Обсуждение.

Автор работы использовал возможности программы для моделирования взаимодействия метеорных потоков (на примере метеорного потока Геминид, радиант которого находится в созвездии Близнецов) и астероидов с Землёй. Решение такого рода задач является актуальным, поскольку проблема астероидной опасности остаётся весьма острой: достаточно вспомнить событие, произошедшее 15 февраля 2013 года, – в этот день над Челябинской областью пролетел довольно массивный метеорит, большая часть которого упала в озеро Чебаркуль. Подобные события не являются исключительной редкостью, поэтому отслеживание небольших по размеру и с низким альбедо небесных тел, которые находятся в непосредственной близости от Земли и Луны, расчёт их орбит и моделирование возможных сценариев взаимодействий – одно из приоритетных направлений, в котором работают специалисты разных стран.

5. Выводы.

Хочется отметить, что смоделированный сценарий может быть использован не только для исследования подобных задач, но и для демонстрации в учебных целях на занятиях по классической механике и астрономии. Autodesk 3DS Max – сложная, но очень интересная программа, являющаяся лучшим пакетом трехмерного моделирования (Боровское исследовательское учреждение по внедрению новых технологий: [Электронный ресурс]., 1993-2014 гг. URL:<http://bourabai.kz/graphics/3dsmax.html>)

Список литературы

Беляков Е.Н. Компьютерное моделирование на уроках физики и информатики. – Чувашский Республиканский институт образования, 2008. – 5 с. (Дата обращения: 11.04.14).

Вабищевич М.В. Применение компьютера на уроках физики в старших классах. – г. Россошь, Воронежская область. МОУ «Общеобразовательная средняя школа №2», 2009. – 8 с. (Дата обращения: 14.04.14 г.).

Боровское исследовательское учреждение по внедрению новых технологий: [Электронный ресурс]., 1993-2014 гг. URL:<http://bourabai.kz/graphics/3dsmax.html>, (Дата обращения: 17.04.14 г.).

URL:<http://feraj.narod.ru/Radiants.html> [Электронный ресурс] (дата обр.: 17.03.2014).

УДК 796.325

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОБОСНОВАНИЕ СКОРОСТНО-СИЛОВОЙ ПОДГОТОВКИ В УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНОМ ПРОЦЕССЕ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ

Наумович Е.С.,
студентка 4 курса, КГПИ,
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Аталған мақалада жоғары білікті спортшы – волейболистердің оқу – жаттықтыру үдерісінің мазмұны, сонымен қатар жаңа құралдар мен әдістер айтылған. Басты назар жаттықтыру жүктемесінің жалпы көлеміндегі жылдамдық күшін дайындау парциалын арттыруға аударылды. Спортшылардың арнайы физикалық дайындығын көтеруге арналған эксперименттік бағасы беріліп, оның тиімділігі жүргізілді және жылдамдық күшін дайындаудың авторлық бағдарламасы құрастырылды. 3 ай көлемінде эксперимент жүргізілді, нәтижесінде барлық тест тапсырмаларының жылдамдық күшін арттырудың статистикалық мәліметтері жасалып, ойын тәжірибесінде техникалық тәсілдерінің динамикалық сипаттамасына оң әсерін тигізді.

Аннотация

Работа направлена на поиск новых средств, методов, а также содержания учебно-тренировочного процесса спортсменов-волейболистов высокой квалификации. Основной акцент был сделан на значительное увеличение парциальной доли скоростно-силовой подготовки в общем объеме тренировочной нагрузки. Была разработана авторская программа скоростно-силовой подготовки и проведена экспериментальная оценка ее эффективности для повышения специальных физических способностей у испытуемых спортсменов. Эксперимент проводился в течение 3 месяцев, результаты которого показали, что во всех тестовых заданиях произошло статистически значимое увеличение скоростно-силовых способностей, что позитивно повлияло на динамические характеристики технико-тактических действий в игровой практике.

Abstract

Work is focused on the search for new tools, techniques, as well as the content of the training of athletes-volleyball players of a high calibre. The main focus was on a significant increase in the proportion of practicing partial power training total training load. Was developed by the author's program of strength-strength training and experimental evaluation of its effectiveness for enhancing special physical abilities in subjects of the athletes. The experiment was conducted over 3 months, the results of which showed that in all test tasks there was a statistically significant increase in speed-strength capabilities that have a positive influence on the dynamic performance of technical and tactical action game.

Түйінді сөздер: педагогикалық тәжірибе, тестілеу, математикалық-статистикалық талдау, физикалық дайындық.

Ключевые слова: педагогический эксперимент, тестирование, математико-статистический анализ, физическая подготовка.

Key words: pedagogical experiment, testing, mathematical and statistic analysis, physical training.

1. Введение.

Актуальность исследования состоит в том, чтобы разработать тренировочную программу, рассчитанную на интенсивное развитие скоростно-силовых качеств, используя которую можно было бы обеспечить быстрый прирост развития этих качеств у волейболистов высокой квалификации и повышение эффективности технико-тактических действий в условиях соревнований (Железняк Ю.Д., Ивойлов А.В., 1991, с. 234–235; Хапко В.Е., Маслов В.Н., 2000, 450 с.).

Объект исследования: спортсмены-волейболисты высокой квалификации.

Предмет исследования: уровень скоростно-силовой подготовленности спортсменов волейболистов высокой квалификации.

Цель исследования: разработать методику развития скоростно-силовых качеств у волейболистов высокой квалификации и определить ее эффективность в учебно-тренировочном процессе.

2. Методы исследования.

Педагогический эксперимент, тестирование скоростно-силовых качеств, математико-статистический анализ.

Для проведения исследования была сформирована экспериментальная группа, в которую вошли волейболисты высокой квалификации в количестве 10 человек ($n=10$). Экспериментальный период проходил в течение трех месяцев.

Выбор тестов был обусловлен необходимостью наиболее полно охарактеризовать уровень развития скоростно-силовых качеств испытуемых и включал следующие виды упражнений:

Прыжок в длину с места – предназначен для определения «взрывной силы». Тест выполняется из положения стоя, выпрыгиванием двумя ногами одновременно с приземлением на две ноги. Результат определяется от линии старта до точки касания пяток испытуемого.

Бег 30 метров с высокого старта – определяет скорость преодоления дистанции. Испытуемый встаёт к линии в положении высокого старта. По команде «Марш!» он начинает бег с максимально возможной скоростью. Результат оценивается по времени пробегания отрезка.

Бросок набивного мяча (1кг) из положения сед, ноги врозь – используется для оценки скоростно-силовых способностей. Из положения сед, ноги врозь, мяч удерживается над головой двумя руками, испытуемый слегка наклоняется назад и бросает мяч вперед как можно дальше. Из трёх попыток засчитывается лучший результат. Длина броска измеряется от точки пересечения таза и туловища до ближайшей точки касания мячом.

Выпрыгивание вверх – используется для измерения скоростно-силовых способностей. Испытуемый встает лицом к стене с мелом в руке и делает отметку на расстоянии вытянутой вверх руки. Затем он выполняет прыжок вверх и делает ещё одну отметку в наивысшей точке прыжка. Высота выпрыгивания определяется расстоянием между двумя отметками.

Была разработана экспериментальная методика скоростно-силовой подготовки. При ее реализации использовался принцип постепенности увеличения нагрузок. Суть педагогического эксперимента заключался в приоритетности развития у волейболистов скоростно-силовых способностей (80%) за счет распределения общего тренировочного времени на физическую подготовку (20%), по сравнению с традиционно принятой общей теорией и методикой физического воспитания (50х50%). Интенсивность тренировочной нагрузки находилась в зоне 70–90% от максимальной величины.

3. Содержание экспериментальной методики.

Занимающиеся этой группы выполняли упражнения с околوماксимальными весами (60–80%) снарядов (штанги, гантели, тренажеры), с минимальным количеством движений в упражнении (2–4 раза), но по 6–8 подходов в каждом упражнении.

Выполняемые упражнения в первом микроцикле:

- I. 1. Жим штанги лежа
– 4х6х – 60%
2. Разводка гантелей лежа
– 4х6х – 60%
3. Французский жим
– 4х6 х – 60%
- II. Становая тяга
– 4х6х – 60%
- III. Приседания со штангой
– 4х6х – 60%

Выполняемые упражнения во втором микроцикле:

1. Жим штанги лежа
– 2х8х – 80%
2. Становая тяга
– 2х8 х – 80%
3. Приседания со штангой
– 2х8х – 80%

Примечание: количество серий х количество повторений х вес отягощения в % от максимального результата.

В результате проведенных исследований выяснилось, что волейболисты показывают достаточно хорошие (Таблица 1) результаты в тестах, которые используются для оценки уровня развития физических качеств. Так, полученные усредненные данные скоростно-силовой выносливости в сочетании с ловкостью действий, проявленной на волейбольной площадке (Таблица 1, тесты № 1 и № 2) занимающимися данной группы, показатели изменились в лучшую сторону. Так, скоростно-силовая выносливость при выполнении данных тестов возросла на 0,8 и 1,3 с соответственно, что составило 6,8% для теста № 1 и 9,8% для теста № 2.

В тесте 2, связанном с проявлением скоростной выносливости (Таблица 1), так же произошли определенные положительные изменения. Так, если среднее время пробегания теста 2 "30 метров" в начале исследования составило 4,9 с, то в конце эксперимента оно улучшилось на 1,3 с и составило 4,7 с. В конце подготовки время пробегания данного теста так же улучшилось на 1,2 с и составило 4,5 с.

Полученные данные говорят о том, что результаты метания набивного мяча, выполняемые из исходного положения сидя на полу, постоянно растут. За время занятий волейболисты имели прирост в результат теста 3 на 1, 4 м.

Сравнение показывает, что после первых трех недель (Таблица 1) наблюдались положительные сдвиги в результатах метания мяча в тесте № 3, но они оказались не значительными. На последней неделе наблюдается более значительный прирост результатов в метании набивного мяча. Так, в тесте № 3 он составил 0,87 м, что соответственно больше на 0,27 м по сравнению с первой неделей занятий.

В следующих двух тестах, которые, на наш взгляд, наиболее точно отражают собственно скоростно-силовые способности волейболистов, учитывая то, что абсолютное большинство двигательных действий в этой игре спортсмены выполняют с помощью прыжков, также получены значительные приросты показателей. Так, за время эксперимента (Таблица 1) результаты прыжка в длину с места выросли на 34 см.

В тесте № 4 (прыжок вверх с места) результаты на третьей недели (Таблица 1) выросли на 4,8 см, а в конце эксперимента – на 7,7 см. В целом высота подъема общего центра тяжести (ОЦТ) возросла до 44,9 см при средних исходных данных в 21,8 см и составила 23,1 см. Полученный прирост результативности в тесте № 6 (прыжок вверх с места) превысил исходный показатель на 105,0%, что явилось следствием целенаправленной работы по развитию скоростных и силовых качеств, а также применения интенсивной технологии совершенствования скоростно-силовых способностей у волейболистов.

Из Таблицы 2 видно, что результаты всех тестов выросли на достоверно значимые величины ($p < 0,05$). Особенно это касается скоростно-силовых способностей, где прирост оказался наиболее значительным и находится в диапазоне 17,8–51,4%. Несколько худшие результаты учащиеся показывают в тестах № 1 и № 2 на ловкость и скоростную выносливость (7,3–6,1%), что говорит о наступившем барьере в развитии данных качеств. Особенно это видно (Таблица 2) на третьей неделе эксперимента, где прирост показателей в данных тестах составил всего 2,7% и 3,9% соответственно. Средний процентный прирост показателей всех тестов на третьей недели тренировок составил 11,2%, а на последней по отношению к предыдущему результату – 9,4%. Падение прироста результативности произошло, прежде всего, за счет тестов №1, 2, 5, 7, что в одном случае (тесты № 1, № 2) говорит о недостаточности внимания к развитию ловкости и скоростной выносливости в возрасте 10–14 лет, а с другой – о влиянии изменений происходящих в организме занимающихся, связанных с увеличением массы и длины тела (тесты № 5, № 7).

Однако данные изменения, отраженные в Таблицах 1 и 2, показывают соотношение роста результатов выполнения тестов от начала до конца эксперимента.

Таблица 1.

Результаты контрольных испытаний по физической подготовке спортсменов-волейболистов (n=10).

	Контрольные нормативы				
		1-е измерение $\bar{X}$	2-е измерение $\bar{X}$	3-е измерение $\bar{X}$	4-е измерение $\bar{X}$
1	Бег 30м (с)	11,7	10,9	11,2	10,9
2	Бросок н/мяча сидя(м)	4,1	4,7	4,63	5,5
3.	Прыжок в длину с места (см)	157	174	178	191
4.	Прыжок вверх (см)	21,8	26,6	36,2	44,9

Таблица 2.

Динамика изменения показателей физической подготовленности волейболистов (n=10)

	Контрольные нормативы	2-е измерение		3-е измерение		Всего за экспериментальный период	
		Изменение $\bar{X}$	%	Изменение $\bar{X}$	%	Изменение $\bar{X}$	%
1.	Бег 30 м (с)	- 0,8	6,8	- 0,3	2,7	-0,8	7,3
2.	Метание набивного мяча сидя (м)	+ 0,6	12,7	+0,87	15,8	+1,4	25,4
3.	Прыжок в длину с места (см)	+ 17	9,8	+13	6,8	+34	17,8
4.	Прыжок в высоту (см)	+4,8	18	+8,7	19,4	+23,1	51,4

Примечание: все различия показателей достоверны при $P < 0,05$ **4. Выводы.**

Из полученных результатов очевидно, что в начале исследований все показатели тестирования уступают модельным характеристикам нормативных требований программы. В конце исследования все модельные нормативы были волейболистами превзойдены, особенно в тестах на ловкость и скоростную выносливость.

Таким образом, результаты применения целенаправленной программы развития скоростно-силовых способностей дают возможность сделать некоторые выводы.

1. Преимущества развития физических качеств путем применения упражнений скоростно-силовой направленности (80%) в общем объеме физической подготовленности дали положительные результаты практически во всех аспектах физической подготовки. Скорость перемещений поддерживалась на высоком уровне и улучшилась в среднем на 1,3 сек., или на 6,7%.

2. Сила мышц верхнего плечевого пояса (метание н/мяча) также имеет положительную динамику: результат улучшился в среднем на 1,9 м, или на 25,6 %. Сила мышц ног (прыжки вверх, в длину с места) также имеет положительную тенденцию: результат улуч-

шился на 28,5 см, или на 34,6%. (Таблицы 1, 2).

Эффективность учебно-тренировочного процесса с оптимизацией состава средств и методов тренировки в сторону увеличения времени на упражнения скоростно-силовой направленности (80%) от общего времени физической подготовки положительно сказалась на развитии технико-тактических действий волейболистов на экспериментальном этапе подготовки.

Учитывая, что выполнение всех технических и тактических элементов волейбола требует точности и целенаправленности движений, большинство технических приемов в волейболе (подача, атака, блок) требует проявления взрывной силы. Поэтому физическая подготовка волейболиста должна быть увеличена, как по суммарному объему, так и по интенсивности тренировочных воздействий, с устойчивым вектором направлена на развитие скоростно-силовых способностей спортсмена.

Список литературы

Железняк Ю.Д., Ивойлов А.В. Волейбол: учебник для институтов физкультуры. – М., 1991. – С. 234–235.

Хапко В.Е., Маслов В.Н. Совершенствование мастерства волейболистов. – Киев: Здоров'я, 2000. – 450 с.

УДК 51

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ҮШІН ИНТЕРАКТИВТІ ТАҚТАНЫ ҚОЛДАНУ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Шекербек Э.Қ.,
*3 курс студенті, ҚМПИ,
Қостанай қ., Қазақстан*

Аннотация

Мақалада математика сабағында интерактивтік тақтаның қолдану мүмкіндіктері және сабаққа тигізетін пайдасы қарастырылады.

Аннотация

В статье рассматриваются возможности использования интерактивной доски на уроках математики.

Abstract

This article discusses the possibility of using the interactive whiteboard in mathematics lessons.

Түйінді сөздер: математика, интерактивтік тақта, қолдану әдістемесі.

Ключевые слова: математика, интерактивная доска, методика использования.

Key words: mathematics, interactive whiteboard, the technique of using.

1. Кіріспе.

Бүгінгі таңда оқушыларды математика сабағына қызықтыру үшін, математика сабағында бейне, аудио қондырғылар мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Математика сабағында электронды оқулықты, интерактивті тақтаны пайдалану оқушылардың белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Интерактивті тақтаны дидактикалық мақсатта пайдалану барысында, бұл құралдың оқушылардың, ойлау және ойын қысқа және түсінікті түрде жеткізе білу қабілетін арттырып, өз ойларын жаңа технология құралдары көмегімен жүзеге асыруын қалыптастыруды қамтамасыз ете алатыны белгілі болды. Интерактивті тақтаны қызықты және мультимедиялық құралдар көмегімен оқушылардың математикаға деген қызығушылықтарын тудыратындай оқуға мүмкіндік беретін визуалды қор ретінде төмендегілерді қарастырады:

- Математикалық түсініктерді мультимедиа презентацияларында ұсыну.
- Ауызша есептеулерді жүргізу.
- Ақпараттың біртіндеп берілуі.
- Математикаға қатысты формула, мәтін, тапсырмалардағы бос орындарды интерактивті тақтада толтырылуы.
- Цифр, сөз, сан немесе суретті жылжыту арқылы керекті объекттер мен өзара әрекеттесу, байланыстыру.
- Дайын коллекциядағы суреттер кадрларын қиыстыру (кесте, графика, сызықты қағаз, нышандар, иллюстрация, координаталар жүйесі, сызғыш, схема және т. б.).

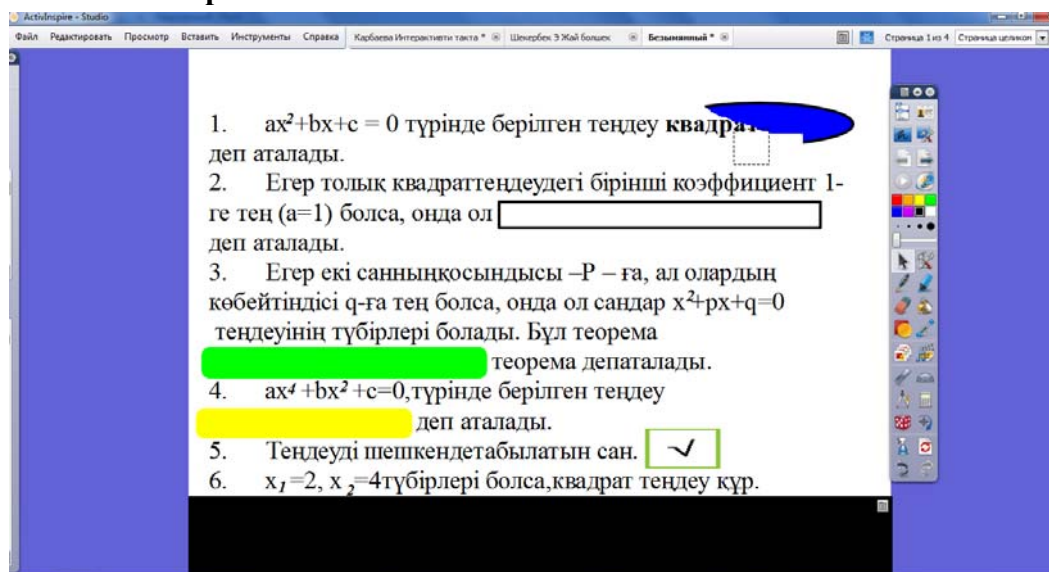
2. Материалдар мен әдістер.

Математика пәнін оқытудың оқушы қызығушылығын арттыруда өзінді керекшеліктері бар. Сондықтан оқушылардың мектепте алатын білімі мен тәрбиесін жетілдіруде оқытудың жаңа формасы тиімді болмақ.

Мысалы ретінде алгебра сабағында (8 сынып) «Квадрат теңдеулер» тарауы бойынша сұрақтарға жауап беру үшін интерактивті тақтадағы бос орындарды толтырып, сұраққа жауап жазу.

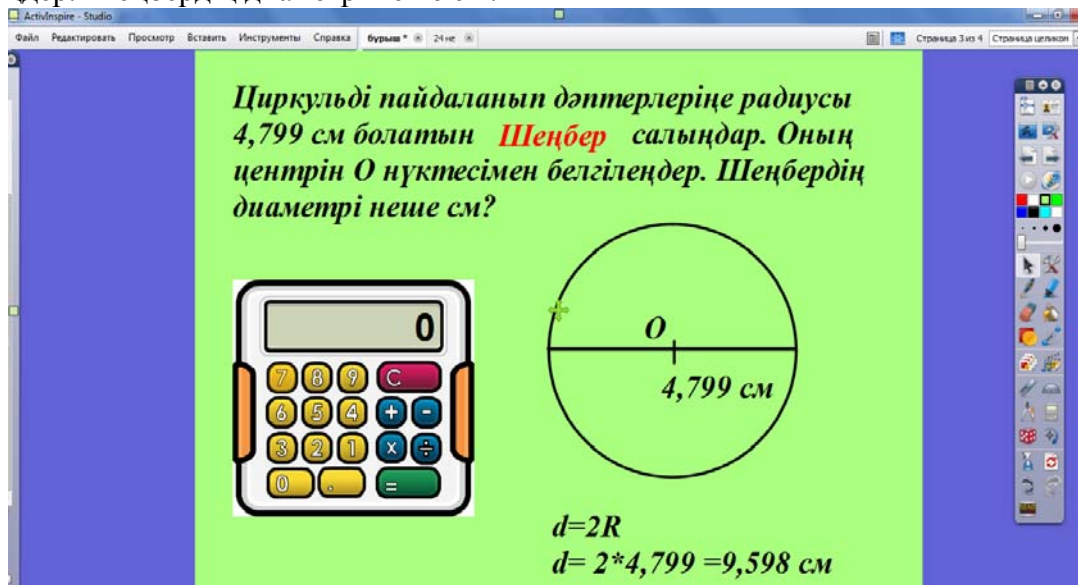
1. $ax^2 + bx + c = 0$ түрінде берілген теңдеу *квадрат теңдеу* деп аталады.
2. Егер толық квадрат теңдеудегі бірінші коэффициент 1-ге тең ($a=1$) болса, онда ол *келтірілген квадрат теңдеу* деп аталады.
3. Егер екі санның қосындысы $-P$ – ға, ал олардың көбейтіндісі q -ға тең болса, онда ол сандар $x^2 + px + q = 0$ теңдеуінің түбірлері болады. Бұл теорема *Виет теоремасына кері теорема* деп аталады.
4. $ax^2 + bx + c = 0$, мұндағы $a \neq 0$, түрінде берілген теңдеу *биквадрат теңдеу* деп аталады.
5. Теңдеуді шешкенде табылатын сан. ТҮБІР
6. $x_1 = 2, x_2 = 4$ түбірлері болса, квадрат теңдеу құр. Жауабы: $x^2 - 6x + 8 = 0$

3. Нәтижелер.

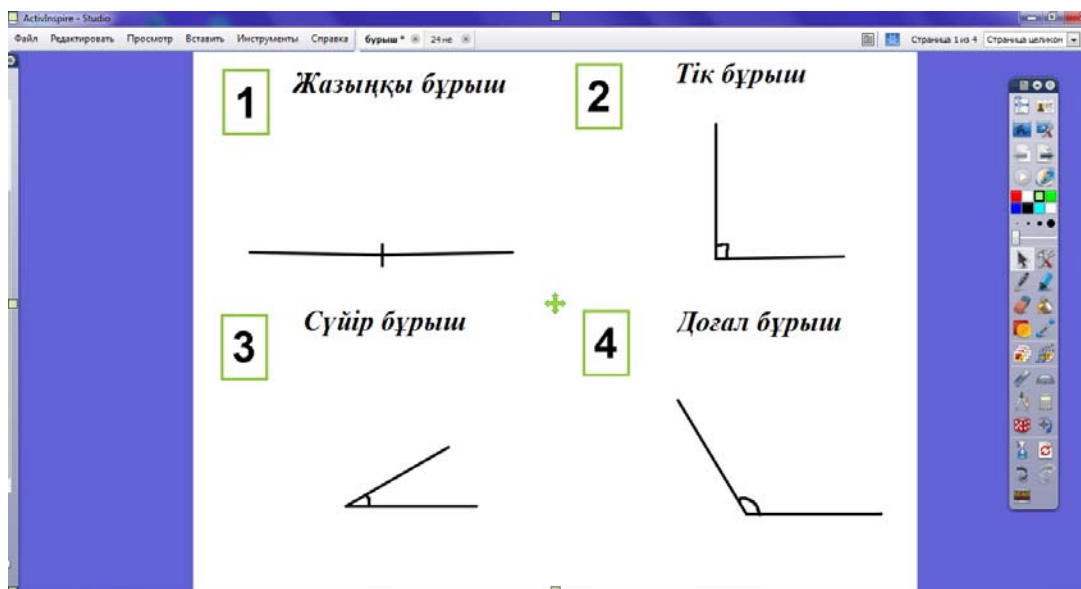
Сурет 1. Квадрат теңдеулер тарауы

Келесі тағы бір мысал келтіретін болсам геометрия сабағында (7 сынып) интерактивті тақта көмегімен «Шеңбер. Геометриялық салулар» тақырыбы бойынша есепті шығару. Интерактивті тақтанның көмегі арқылы балаларға циркульді қалай пайдалану керектігін көрсетіп, олардың өз дәптерлеріне салуына мүмкіндік туғызу. Мысалы: Циркульді пайдаланып дәптерлеріңе радиусы 4,799 см болатын шеңбер салыңдар. Оның центрін O нүктесімен белгілеңдер. Шеңбердің диаметрі неше см?

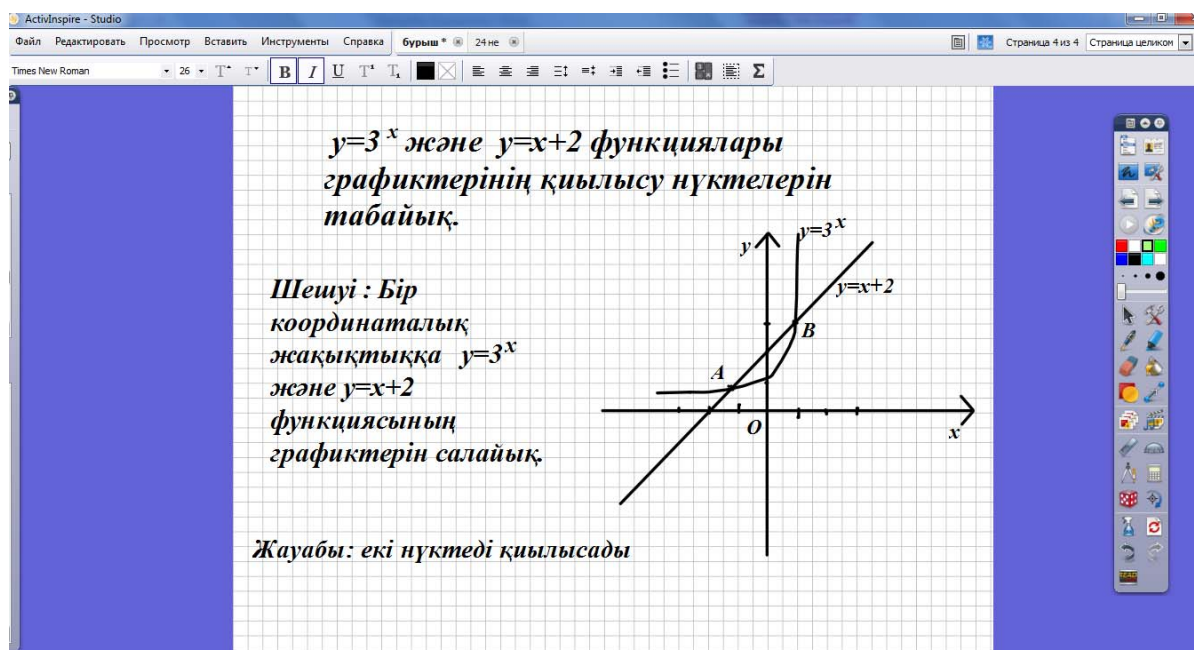
Сурет 2. «Шеңбер. Геометриялық салулар» тақырыбы

Енді 7 сынып геометрия сабағын беру барысын келесі түрде өткізуге болады. «Бұрыш. Бұрыштың биссектрисасы» тақырыбында түсіндіру барысында транспортирді пайдалану.

Сурет 3. Бұрыш. Бұрыштың биссектрисасы тақырыбы

Енді 11 сынып алгебрасынан «Көрсеткіштік функция, оның қасиеттері және графигі» тақырыбы бойынша интерактивті тақтаны қолдана отырып көрсеткіштік функцияның графигін оңай, әрі тез, ұқыпты салуға мүмкіндік туғызуына мысал келтірсем.

Сурет 4. Көрсеткіштік функция, оның қасиеттері және графигі тақырыбы

4. Талқылау.

Интерактивті тақтаны пайдалану сабақты жаңаша әдіспен түсіндіруімен оқушылардың назарын аударады, жалпы математикаға қызығушылығын арттырады. Оқушылар сабаққа дайындалуға белсенді түрде кіріседі, бұл олардың оқу-зерттеу жұмыстарын да шығармашылық пен жұмыс жасауға дағдыларын дамытады, тек математика оқуда ғана емес, информатикада және мультимедиялық білім алуда жоғары жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді.

5. Қорытынды.

Оқыту үдерісінде интерактивті тақтаны қолдану тәжірибесі осы техникалық құралдың тиімділігін дәлелдеп отыр.

Әрине, кәдімгі сынып тақтасына қарағанда оның артықшылықтары едәуір.

Сондықтан, математика сабақтарында интерактивті тақтаны қолданудың негізгі артықшылықтары:

- Оқытудың барлық деңгейі мен формаларына сәйкес.
- Мұғалім мен оқушы арасындағы арақатынас пен талқылаулар үшін үлкен мүмкіндік береді.
- Әр түрлі ресурстарды пайдалану арқылы мұғалім және оқушылар үшін сабақты қызықты етеді.

Еліміздің сауатты да дамыған ел болуы үшін әрбіріміз аянбай еңбек етіп, жас ұрпақты тәрбиелеуде бар білімімізді, шығармашылығымызды шыңдаудан шаршамайық дегім келеді.

6. Ризалық білдіру.

Математиканы оқыту әдістемесі пәнін толық меңгерткені үшін және интерактивтік тақтаны жетік білуге көмектескен үшін ғылыми жетекшіме алғыс білдіремін және әліде болашақ мамандығымда кеңірек қолданатыныма сенімдімін.

Әдебиет тізімі

Әбілқасымова А., Корчевский В., Абдиев А., Жұмағұлова З. Алгебра және анализ бастамалары – 11 сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2011. – 216 б., сур.

Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына Г36 арналған оқулық / И. Бекбоев, А. Абдиев, Ж. Қайдасов, Г. Досмағанбетова. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007. – 112 б.

Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына Г39 арналған оқулық / А. Әбілқасымова, И. Бекбоев, А. Абдиев, З. Жұмағұлова. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 144 б.

УДК 94

ИЗ ИСТОРИИ ЖИЗНИ А.Х. МАРГУЛАНА

*Абильмаликов К.К.,
магистр истории, КГПИ
Клышбаева Д.,
студентка 3 курса, КГПИ
г. Костанай, Казахстан*

Аннотация

Бұл мақалада авторлар қазақтың ғалым-археологы, этнографы, этнологы, антропологы, Шоқантанушы, ғылыми қайраткердің, Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғұмынамасын қарастырды. Қазақстан тарихына көптеген бағыт берген қазақтың ғалымына 2014 жылы оның туғанына 110 жыл болады. Авторлардың айтуы бойынша, XX ғасырдың 40–70 жылдары қазақ совет ғылымының келуімен Әлкей Хақанұлы Марғұланның өмірі ауыр және қиын болғанын айтады.

Аннотация

В статье авторы рассмотрели биографию казахского ученого-археолога, этнографа, этнолога, антрополога, научного деятеля, чокановеда Алькея Хакановича Маргулана. В 2014 году исполняется 110 лет со дня рождения казахского ученого, создавшего целые направления для изучения в области истории Казахстана. Авторы рассказывают о непростой и сложной жизни, научной деятельности Алькея Хакановича Маргулана, пришедшейся ко времени становления казахстанской советской науки в 40-70-е годы XX века.

Abstract

In the article authors considered biography of the Kazakh scientist-archaeologist, ethnographer, ethnologist, anthropologist, scientist, chokanoveda - Alkeya of Hakanovicha of Margulane. In 2014 to this Kazakh scientist giving whole directions for a study in area of history of Kazakhstan, 110 are carried out from the day of his birth. Authors tell about not simple and difficult life, to scientific activity of Alkeya of Hakanovicha of Margulane, coming to time of becoming of Kazakhstan soviet science in 40-70th of the XX century.

Түйінді сөздер: ғұмырнама, археология, Қазақстанның тарихының, шежіре, ауызша аңыздар, мерейтой.

Ключевые слова: биография, археология, история Казахстана, генеалогия, устные предания, юбилей.

Key words: biography, archaeology, history of Kazakhstan, genealogy, verbal legends, anniversary.

В 2014 году этому выдающемуся казахскому ученому, историку, археологу, этнологу и этнографу, фольклористу-собирателю казахских преданий, легенд, эпосов, сказаний и шокановеду исполнилось бы 110 лет. 2004 год по инициативе Имангали Тасмагамбетова был объявлен годом А. Маргулана в ЮНЕСКО. Мало кто помнит и знает, что в этом же году А. Маргулан, по мнению 150 казахстанских экспертов, был включен в число двадцати самых выдающихся деятелей науки XX века.

«Маргулан – особое явление в науке», – так о нем отзывался советский археолог А. Массон, с которым Алькея Хакановича связывали не только профессиональные отношения, но и много-

летняя дружба. Алькей Хаканович Маргулан – это разносторонний ученый, внесший свой вклад в развитие археологии, истории Казахстана, этнографии, устной казахской литературы. Но, конечно же, он был выдающимся ученым в своей профессиональной деятельности – археологии, открывшим Бегазы-Дандыбаевскую культуру Центрального Казахстана – один из первых очагов развития металлургии эпохи поздней бронзы.

Родился Алкей Хаканович Маргулан 11 мая 1904 года (28 апреля по старому стилю) в ауле Акпетинской волости (ныне Баянаульский район Павлодарской области). По родословной Алькей Маргулан был праправнуком Олжабай-батыра, знаменитого казахского знаменосца хана Абылая. По словам единственной дочери А. Маргулана, Данели Алькеевны, отец очень гордился своим происхождением. В генеалогическом древе Алькея Маргулана также есть известный казахский поэт, композитор Жаяу Муса. В возрасте 5 лет Алькей научился писать и читать. Отец Алькея, Хакан, и его мать, Нуриля, были просвещенными людьми того времени, поэтому в их доме часто были известные в степи акыны, кюйши, представители интеллигенции, в доме звучали кюи и песни Абая, Жаяу Мусы, Татимбета, Акана сәрі. Благодаря этому уже в детстве маленький Алькей знал наизусть казахские эпосы «Алпамыс», «Кобланды», «Кер-оглы», «Козы-Корпеш и Баян-Сулу». Свое начальное образование будущий ученый получил в аульной школе, с 1915 года он обучался в трехклассной школе в Баянауле. В 1919 году в период гражданской войны молодой Алькей поступил на учительские курсы в городе Павлодаре. В 1920 году он возвратился в родной аул и работал учителем в Далбинской школе. И в том же году Алькей Хаканович по инициативе известного фольклориста, организатора краеведческого общества А.А. Диваева организовал научную экспедицию в Семиречье и бассейн реки Сырдарья с целью сбора и изучения казахского советского фольклора. Это была первая научная экспедиция для молодого Алькея Маргулана. Но уже в 1921 году он поступил в Семипалатинский педагогический техникум, по сути, первое учебное заведение Казахстана по подготовке специалистов-педагогов, где директором в то время был отец его будущей жены, Раушан, Абиkey Сатпаев. Здесь также в это время вместе с Алькеем Маргуланом учились и будущий ученый, первый президент АН Казахской ССР Каныш Имантаевич Сатпаев, писатель Мухтар Ауэзов. В последующей жизни оба этих выдающихся человека сыграли важную роль в его профессиональной деятельности. В 1925 году по приглашению Мухтара Ауэзова 21-летний Алькей Маргулан поступил на литературный факультет Восточного института Ленинградского университета. В эти годы он одновременно учится в трех институтах (тогда успевающим студентам разрешалось учиться в нескольких вузах сразу) – институте востоковедения, институте материальной культуры (позднее в институте археологии) и институте искусства. Алькей Маргулан учился у таких корифеев советской науки–ориенталистики, как археолог В.В. Бартольд, профессор С.Ф. Ольденбург, И.Ю. Крачковский, С.Е. Малов, академик Н.Я. Марра, А.Н. Самойлович, востоковед В.В. Струве, географ Грумм-Гржимайло. В Ленинградском университете Алькей Хаканович Маргулан познакомился с русским собирателем народного фольклора А. Затаевичем, также он учился с будущими выдающимися советскими учеными – А.П. Окладниковым, М.П. Грязновым, А. Бернштамом, С. Толстовым, К. Сальниковым и И. Смирновым. Вместе с А. Затаевичем Алькей приезжал на каникулы в родные края и записывал казахские народные песни.

В 1929 году он окончил учебу в Восточном институте, в 1930 году Алькей Маргулан работал секретарем Комитета нового алфавита при Наркомате просвещения КазССР, в 1931 году он аспирант Государственной Академии истории и материальной культуры при АН СССР.

В 1934 году в жизни Алькея Маргулана началась одна из печальных страниц его биографии. Как представитель казахской интеллигенции, он также не избежал политических репрессий в сталинский период. По навету Алькей Хаканович попал в тюрьму Петропавловской крепости, затем в психиатрическую лечебницу, откуда он чудом спасся благодаря заступничеству своих коллег. Избежав репрессий, Алькей Маргулан восстанавливается в аспирантуре, и только спустя 9 лет А. Маргулан в 1943 году защитил кандидатскую диссертацию на тему «Историческое значение ярлыков и пайдзе». В 1939 году произошло важное событие

в жизни казахского ученого. Он женился на дочери А. Сатпаева – Раушан Абикеевне. От этого брака у них родилась дочь, Данеля Алькеевна.

С 1941 по 1946 годы А. Маргулан заведовал сектором истории Института истории, археологии и этнографии имени Ч. Валиханова. О тяжести условий того времени для работы ученого ярко свидетельствует пасквиль партийного историка некоего Б. Степанова, который в 50-х годах писал в журнале «Большевик Казахстана»: «Доктор филологических наук А.Х. Маргулан в своей книге «Эдыге в истории и преданиях» (1944 г.) наделяет Эдыге, этого злейшего врага русского народа – всеми лучшими чертами казахского народа, называет его истинным представителем народа, ...автор не дал партийного освещения тех задач, какие должны быть решены в этой книге».

С 1946 по 1974 годы Алькей Хаканович Маргулан был постоянным и бессменным руководителем Центрально-Азиатской археологической экспедиции, в результате которой была открыта новая культура древнего Казахстана – Бегазы-Дандыбаевская археологическая культура в Центральном Казахстане. Поначалу советские ученые предполагали, что останки стоянок, захоронений Бегазы и Дандыбай относятся к Карасукской культуре, распространенной в Южной Сибири по некоторым схожим чертам орудий труда, но потом Маргулан доказал отличительность Бегазы-Дандыбаевской культуры эпохи поздней бронзы.

В этом же 1946 году А.Х. Маргулан стал заведующим отделом археологии и отделом палеолита АН КазССР. Именно по совету Каныша Имантаевича Сатпаева Алькей Хаканович Маргулан вплотную профессионально занимается археологией – раскопками стоянок в Центральном Казахстане, развалин средневековых городов Саурана, Сайрама, Сыганака, Тараза, Отрара, мавзолеев Жошы-хана и Алаша-хана. Также в 1946 году Алькей Маргулан защитил докторскую диссертацию на тему «Эпические сказания казахского народа». Говоря кратко о его дальнейшей научно-исследовательской работе, можно отметить такие события в его биографии:

- ✓ В 1960 году А.Х. Маргулану присвоено звание профессора.
- ✓ В 1962 году ему присвоено звание заслуженного деятеля науки Казахской ССР.
- ✓ В 1967 году его монография «Древняя история Казахстана» удостоена премии имени Ш. Валиханова.
- ✓ В 1976 году его труд «История Казахской ССР» удостоена Государственной премии Казахской ССР, также А. Маргулан награжден орденами Ленина, Красного Трудового Знамени, Дружбы народов.

Умер Алькей Хаканович Маргулан 12 января 1985 года в возрасте 81 год.

В своей научной деятельности Алькей Хаканович дал целые направления в науке. В бытность своей работы в Академии наук Казахской ССР А.Х. Маргулан с 1957 по 1965 годы собрал все произведения и сочинения казахского исследователя XVIII века Шокана Валиханова, свои мысли о Ш. Валиханове он изложил в книге «Шокан және Манас». Известный шокановед Алькей Маргулан продолжал говорить своим ученикам и коллегам о том, что надо продолжать изучать историю и труды Ш. Валиханова.

Учениками А. Маргулана были такие выдающиеся казахстанские ученые, как Кемаль Акишев, Оразбек Исмагулов, Мир Кадырбаев и другие.

Список литературы

- А.Х. Маргулан (интервью с дочерью А. Маргулана) // Казахстанская правда. 2004. 8 мая. С. 5.
 Горбунов С. Улица, ведущая в бессмертие //Казахстанская правда. 2004. 29 мая. С. 4.
 Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966.
 Жумабаев А. В Алматы открыт памятник Алькею Маргулану.
 Из истории: Степная сельская библиотека //Казахстанская правда. 2012 г. 13 марта.
 Маргулан – особое явление в науке //Простор. – 2005 г. – №10. – С. 134–135.
 Маргулан Д. Алькей Маргулан. Прикосновение к творческому наследию //Казахстанская правда. 2012. 13 марта. С. 1.
 100-летние юбилеи А. Маргулана и А. Кастеева будут праздноваться под эгидой ЮНЕСКО.

Журнал «ҚМПИ Жаршысы» публикует статьи об оригинальных и ранее не печатавшихся результатах исследований в области социально-гуманитарных, физико-математических, технических, биологических, химико-технологических, экономических наук, по экологии, международным научным связям и т.п.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала после рецензирования. Отклоненные статьи повторно редколлегией не рассматриваются.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Журнал выходит четыре раза в год (январь, апрель, июль, октябрь).

Подписку на журнал можно оформить в любом почтовом отделении АО «Казпочта». Подписной индекс 74081.

Требования к статьям:

Объем текста статьи должен быть от 15000 до 60000 знаков, включая пробелы и сноски (от 0,3 до 1,5 п.л.).

Технические требования к оформлению текста:

Шрифт: Times New Roman, размер шрифта – 12, положение на странице – по ширине текста.

Поля: по 2 см со всех сторон.

Междустрочный интервал: одинарный.

Интервал между абзацами «Перед» – нет, «После» – «нет».

Отступ «Первой строки» – 1,25.

Текст: одна колонка на странице.

Первая (титульная) страница статьи должна содержать следующую информацию:

1. Код УДК. полужирный, положение по левому краю страницы. Присвоить УДК авторскому материалу можно здесь: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Заглавие*, прописные буквы, полужирный, положение по центру страницы, после УДК.

3. *Ф.И.О. автора*, полужирный курсив, положение на странице по правому краю через строку после «Заглавия».

4. *Сведения об авторе*: ученая степень, должность, место работы, город, страна. Размещаются под Ф.И.О. автора, курсив, положение на странице по правому краю.

5. *Аннотация к статье*. Слово «Аннотация» (каз. «Аннотация», англ. «Abstract»), полужирный, положение по центру страницы, через строку после «Сведений об авторе» Текст аннотации: 500–800 знаков с пробелами, курсив, положение по ширине текста, отступы слева и справа – по 2 см., отступ «Первой строки» – 1,25.

Аннотация пишется на трех языках в следующем порядке: первый – казахский, второй – русский, третий – английский

Ключевые слова (от 5 до 8). Размещаются под «Аннотацией». Фраза «Ключевые слова» (каз. «Түйінді сөздер», англ. «Key words»): полужирный, положение по левому краю страницы, отступы слева и справа – по 2 см., после фразы ставится двоеточие. Сами ключевые слова указываются после фразы «Ключевые слова» в той же строке, через двоеточие.

Ключевые слова пишутся на трех языках в следующем порядке: первый – казахский, второй – русский, третий – английский

7. *Основной текст*. Делится на следующие разделы:

1. *Введение* (каз – Кіріспе, англ. – Introduction)

2. *Материалы и методы* (каз. – Материалдар мен әдістер, англ. – Materials and Methods)

3. *Результаты* (каз. – Нәтижелер, англ. – Results)

4. *Обсуждение* (каз. – Талқылау, англ. – Discussion)

5. *Выводы* (каз. – Қорытынды, англ. – Conclusions)

6. *Благодарности* (каз. – Ризалық білдіру, англ. – Appreciation)

Разделы 3 и 4 могут объединяться, раздел 6 – по необходимости.

8. Разделы статьи должны быть пронумерованы. Оформление заголовков разделов – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, положение по левому краю страницы.

При выделении в тексте отдельных пунктов или списков следует использовать только арабские цифры.

9. *Список литературы* (каз. – *Әдебиет тізімі*, англ. – *References*). При ссылках на литературу в тексте указываются фамилии авторов и год издания (в круглых скобках); например, Кузнецов (1999), или Smith (2003), или Petrov, Johnson (1997). При цитировании источник указывается в круглых скобках после кавычек, с указанием страниц, например (Норт, 1997, с.17).

Список литературы приводится в конце статьи и озаглавливается «Список литературы» – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, отступ 1,25. Сам список литературы оформляется как общий список без нумерации, размер шрифта – 11, отступ 1,25 см. Сначала указываются казахскоязычные источники, русскоязычные источники, затем иностранные, затем электронные ресурсы. Список строится по алфавиту.

10. Оформление таблиц.

Каждая таблица должна быть пронумерована и иметь заголовок. Номер таблицы и заголовок размещаются над таблицей. Номер оформляется как «Таблица 1» («Кесте 1», «Table 1») шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11. Заголовок размещается на следующей строке, шрифт – Times New Roman, размер – 11, по центру страницы. Положение текста в таблице по левому краю.

11. Оформление графических материалов.

Графические материалы должны быть представлены «Microsoft Graph» или «Excel» без использования сканирования.

Графические объекты должны быть в виде рисунка или сгруппированных объектов.

Графические объекты не должны выходить за пределы полей страницы и превышать одну страницу.

Каждый объект должен быть пронумерован и иметь заголовок. Номер объекта и заголовок размещаются под объектом. Номер оформляется как «Рисунок 1» («Сурет 1», «Picture 1») шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11, положение текста на странице по левому краю. Далее следует название – шрифт – Times New Roman, размер – 11.

12. Оформление формул.

Математические формулы оформляются через редактор формул «Microsoft Equation». Их нумерация проставляется с правой стороны в скобках. При большом числе формул рекомендуется их независимая нумерация по каждому разделу.

13. Редакция не несет обязательств по рецензированию всех поступающих материалов и не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

К статье обязательно прилагаются:

– сведения об авторе: фамилия, имя, отчество (полностью), научное звание, ученая степень, должность, место работы (название вуза, организации, факультет, кафедра), рабочий телефон, факс, домашний адрес и телефон;

– рецензия кандидата или доктора наук, доктора PhD (для авторов без ученой степени)

По всем вопросам приема и публикации статей обращаться по адресу:

Қазақстан Республикасы, 110000,
Қостанай қ., Таран қ., 118
Қостанай мемлекеттік
педагогикалық институт,
бөл. №114, 05. Тел. (7142) 53-34-71
E-mail: kqpinauka@mail.ru

Республика Казахстан, 110000,
г. Костанай, ул. Тарана, 118
Костанайский государственный
педагогический институт
каб. №114, 05. Тел. (7142) 53-34-71
E-mail: kqpinauka@mail.ru

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Амантаева А.Б., Мұратбеков А.Ф.</i> Әл-Фарабидің саяси ой-пікірлері мен Платон, Аристотель көзқарастарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар (әл-Фарабидің діни-саяси көзқарастары болды ма?)	3
<i>Данилова В.В., Каримбаева А.А.</i> Possessiveness in the English language	8
<i>Есіркепова К.Қ., Қанапина С.Ғ., Урустемова Ф.Д.</i> Ақын Жұмекен Нәжімеденов поэзиясы тіліндегі теңеудің стильдік қызметі.....	13
<i>Есіркепова К.Қ., Қанапина С.Ғ., Болысова С.Б.</i> Ақын Мұхтар Шахановтың поэзиясы тіліндегі айшықтау түрлері	18
<i>Оспанова А.С., Сатмагамбетова Р.С.</i> Типология выражения спектров цвета в английском, французском и русском языках	24
<i>Шегенова Ж.Н.</i> Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлі.....	33

ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР • ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Жандарбекова А.М.</i> Оқушыларды физика есептерін шығаруға үйрету әдістемесі	39
<i>Жарқунгулова З.Д., Зайцева В.Р.</i> Исследование развития толерантного взаимодействия студентов педагогического вуза	42
<i>Коптев А.И., Брагина Т.М.</i> Сравнительный анализ полевых методов изучения слепней (Diptera: Tabanidae)	49
<i>Полонянкина З.Г., Досмухамедова М.М., Беденко Д.В.</i> Практика йоги на уроках физической культуры.....	54

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

<i>Исмагулова Г.К., Матрющева Н.В.</i> Lexical and grammatical peculiarities of everyday idioms in English and Russian languages	61
<i>Исова Э.А.</i> Идеографиялық оқу сөздіктерінің педагогикалық қызметі.....	67

ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

<i>Абсаттаров О.С., Наурызбаева Э.К.</i> Қазақстанның латын әліпбиіне көшу – заман талабы.....	73
<i>Байбусунова С.Б.</i> Основные направления по улучшению управления системой образования.....	78
<i>Герасимов Е.Ф.</i> Использование трёхмерного моделирования в процессе изучения физики и информатики.....	84
<i>Наумович Е.С.</i> Экспериментальное обоснование скоростно-силовой подготовки в учебно-тренировочном процессе волейболистов высокой квалификации.....	88
<i>Шекербек Э.Қ.</i> Математика сабағында оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін интерактивті тақтаны қолдану элементтері.....	93

ШІКІРТАЛАСҚА ШАҚЫРУ • ПРИГЛАШЕНИЕ К ДИСКУССИИ

<i>Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К.</i> Отечественная история в Глобальной сети Internet	97
<i>Бухметова А.А.</i> Культура молодежи.....	105
<i>Каирова Б.К., Молдашева Т.Б.</i> Деструктивті діни ағымдардың жастарға әлеуметтік-психологиялық ықпалы	110

ҒЫЛЫМИ ӨМІР • НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

<i>Абильмаликов К.К., Клышбаева Д.</i> Из истории жизни А.Х. Маргулана	115
--	-----

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА • ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

.....	118
-------	-----

Компьютерлік беттеу: *Б. Биктурова, С. Худякова*

Түзетушілер: *Б. Биктурова, А. Симонова*

Компьютерная верстка: *Б. Биктурова, С. Худякова*

Корректоры: *Б. Биктурова, А. Симонова*

Басуға 2014 ж. 10.06 берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 9,3 б.т.
Тапсырыс № 0126 Тараламы 300 д.

Қостанай мемлекеттік педагогикалық
институтының баспасында басылған

Подписано в печать 10.06.2014
Формат 60x84/8. Объем 9,3 п.л.
Заказ № 0126 Тираж 300 экз.

Отпечатано в типографии Костанайского
государственного педагогического института